

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

AKKOYUNLU VE KARAKOYUNLU DEVLETLERİ'NİN PARA
POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMA GÖKDOĞAN

TARİH ANA BİLİM DALI

2023 ANKARA

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**AKKOYUNLU VE KARAKOYUNLU DEVLETLERİ'NİN PARA
POLİTİKASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMA GÖKDOĞAN

TARİH ANA BİLİM DALI

Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel

ANKARA 2023

ONAY SAYFASI

Fatma Gökdoğan tarafından hazırlanan “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri’nin Para Politikası” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora/Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi	Kurumu	İmza
Prof Dr.Musa Şamil YÜKSEL	AYBÜ	
Kabul ☒ Red ☐		
Doç. Dr. Bilal KOÇ	HBVÜ	
Kabul ☒ Red ☐		
Dr. Öğretim Üyesi Necmettin AYAN	AYBÜ	
Kabul ☒ Red ☐		

Tez Savunma Tarihi: 23/005/2023

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Ünvan Ad Soyad

.....

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. Tarih (.../.../.....)

İmza

Adı SOYADI

TEŐEKKÜR

Bu teze başlarcken beni her anlamda özgür bırakan, bilimsel düşünceyi yaşam biçimi olarak algılamamı sağlayan yüksek lisanstan bu yana her zaman beni destekleyen, takdir ve taltif eden bir öğrencisi olarak değil meslektaşı olarak gören bana hep güvenen sayın hocam Prof. Dr. Musa şamil Yüksel'e teőekkür gönül borcumdur. Sevgili hocam, tez savunma başkanım Doç. Dr. Bilal Koç' a tezimin her adımında beni yönlendirişi için, bu süreçte beni hep destekleyen kıymetli eşim Tunahan Gökdoğan'a ve çocuklarım Yağız Alp ve Elisa Nida'ya beni hiç yalnız bırakmadıkları için sonsuz teőekkürler.

ÖZET

Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri XIV yy. ortalarından XVI yy. başlarına kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Irak, İran ve Kafkasya’da hakimiyet sürmüş iki Türk devletidir. Hüküm sürdükleri coğrafyanın ve dönemin şartları doğrultusunda merkezi otoritelerini tesis etmeleri zaman almışsa da hakim oldukları coğrafyada ardılları için yönetsel açıdan daha düzenli bir topluluk bırakmışlardır. Bıraktıkları sanat eserleri dışında, aldıkları çeşitli tedbirlerle ekonomik bir altyapıda tesis etmişlerdir. Özellikle Akkoyunlu devletinin Karakoyunluları tarih sahnesinden kaldırarak bu devletin topraklarına da egemen olması ile birlikte, her alanda olduğu gibi ekonomi alanında da çeşitli atılımlar yaptıkları görülmektedir. Her iki devlette ekonomik ve ticari bir unsur olarak parayı kullanmışlardır. Merkezi otoritenin tesisi ile kendi adlarına bastırılan paraların ekonomik ortamda daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Sultanlar adına basılan paralar üzerinde genellikle Türk-İslam nümizmatikğine uygun ögeler görülmekle birlikte özellikle bazı Akkoyunlu paralarında Grek geçiş motiflerine de rastlanmaktadır. Her iki devlette mali bir yapılanmaya sahip olmakla birlikte, Akkoyunluların Uzun Hasan döneminde özellikle ticaret hususunda çeşitli kanunnameler hazırlayarak devlet ekonomisini kalkındırmak gayreti içerisinde oldukları görülmektedir. Bahse konu devletlerle ilgili yazılı kaynaklar sınırlı olsa da günümüzde bulunan paraları ve onların değerleri üzerinden ticaret hayatlarında para unsuru ortaya konmakta ayrıca devrin kanunnameleri, seyahatnameler ve kitaplarından bu olgular pekiştirilmektedir. Karakoyunlular ve Akkoyunlular yaşadıkları dönem ve coğrafyada kalıcı izler bırakarak iktisadi ve mali açıdan belli bir kalkınmaya öncülük etmişlerdir. Sultanlar adına basılan paraların nitelik ve niceliklerinin ortaya konularak bunların ticaret hayatındaki yerinin belirlenmesi sağlanmıştır. Devletlerin mali yapılanması ve bu yapılanmanın merkezi teşkilatta ekonomik faaliyetler olarak neler yaptıkları ortaya konmuştur. Ticaret hayatının düzenlenmesi ikamesi ve teşviki için merkezi otoritenin aldığı tedbirler irdelenmiştir. Paranın bir unsur olarak ticaret ve ekonomik açıdan önemi üzerinde durulmuştur. Paraları ticari bir unsur olarak gören bu iki devlet aynı zamanda bir üstünlük unsuru olarak da para basım materyalleri kullanmışlardır. Çalışmada Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerin de mevcut bulunan para unsurunun açık bir şekilde aktarımı sağlanmış olup bu husus çalışmanın temel amacını oluşturmuştur.

Anahtar kelimeler : Karakoyun, Akkoyun, Para, Nümizmatik, Ekonomi, Ticaret

ABSTRACT

Qara Qoyunlu and Aq Qoyunlu Emirates XIV century. mid XVI century. They are two Turkish states that ruled in Eastern and Southeastern Anatolia, Iraq, Iran and the Caucasus until the beginning of the year. Although it took time for them to establish their central authority in line with the conditions of the geography and period they ruled, they left a more organized community for their successors in the geography they dominated. Apart from the works of art they left, they have established an economic infrastructure with the various measures they have taken. Especially with the Akkoyunlu state removing the Karakoyunlu from the historical scene and dominating the lands of this state, it is seen that they made various breakthroughs in the field of economy as in every field. Both states used money as an economic and commercial element. It is seen that the coins printed in their own names with the establishment of the central authority are used more in the economic environment. While there are generally elements suitable for Turkish-Islamic numismatics on the coins minted in the name of the sultans, Greek transition motifs are also encountered, especially in some Akkoyunlu coins. Although both states have a financial structure, it is seen that Akkoyunlu people are in an effort to develop the state economy by preparing various laws on trade, especially in the period of Uzun Hasan. Although the written sources about the states in question are limited, the money element in their trade life is revealed through the money and their values in today, and these facts are reinforced from the laws, travel books and books of the period. Karakoyunlu and Akkoyunlu people have led a certain economic and financial development by leaving permanent traces in the period and geography they lived in. The quality and quantity of the coins minted in the name of the sultans were revealed and their place in the commercial life was determined. The financial structuring of the states and what they do as economic activities in the central organization of this structuring have been revealed. The measures taken by the central authority for the regulation, substitution and promotion of commercial life have been examined. The importance of money as an element in terms of trade and economy is emphasized. These two states, which see money as a commercial element, also used money printing materials as an element of superiority. In the study, the monetary element of the Akkoyunlu and Karakoyunlu states has been clearly transferred, and this issue has formed the main purpose of the study..

Keywords: Qara qoyun, Aq Qoyun, Money, Numismatics, Economy, Trade

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	v
ŞEKİLLER DİZİNİ	vi
TABLolar DİZİNİ.....	vii
SİKKELER DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	14
1. AKKOYUNLU ve KARAKOYUNLU DEVLETLERİNDE PARA İMGESİ.....	14
1.1.Akkoyunlu ve Karakoyunlularda Para.....	14
1.2. Akkoyunlu ve Karakoyunlularda Para Üzerinde Bulunan Motif, Figürler ve Yazılar ...	17
1.2.1. Geometrik Şekiller	17
1.2.1.1. Daire	18
1.2.1.2. Kare	19
1.2.1.3. Çokgenler	20
1.2.1.4. Yıldız	20
1.2.1.5. Saadet Düğümü	21
1.2.2. Figürler	22
1.2.2.1. Hayvan Figürleri.....	22
1.2.2.2. Aslan Figürü	22
1.2.2.3. Bitkisel Figürler.....	23
1.2.4. Yazılar	24
1.2.5. Para Birimleri ve Değerleri	26
1.2.6. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Sultanlarının Kullandığı Paralar.....	29
1.2.7.Akkoyunlu Sultanları Adına Basılan Paralar	29
1.2.7.1 Kara Yülük Osman Bey (1394-1434).....	29
1.2.7.2. Celaleddin Ali Bey (1434-1444).....	31
1.2.7.3. Hamza Bey (1434-1444).....	33
1.2.7.4. Cihangir Mirza (1444-1453).....	35
1.2.7.5. Mahmud Bey (1446-1450).....	36

1.2.7.6. Uzun Hasan (1453-1478).....	37
1.2.7.7. Halil Bey (1478)	40
1.2.7.8. Yakup Bey (1478-1490)	41
1.2.7.9. Baysungur (1490-1493)	42
1.2.7.10. Rüstem Bey (1493-1497).....	44
1.2.7.11. Göde Ahmet Bey (1497).....	46
1.2.7.12. Muhammed Mirza (1497-1502).....	47
1.2.7.13. Anonim Sikkeler	48
1.2.8. Karakoyunlu Sultanları Adına Basılan Paralar.....	51
1.2.8.1. Kara Yusuf (1389-1400, 1406-1420).....	51
1.2.8.2. İskender Mirza (1420 – 1434).....	53
1.2.8.3. Cihan Şah (1434 – 1467)	55
1.2.8.4. Hasan Ali (1467-1468)	55
1.2.8.5. İsfahan.....	57
İKİNCİ BÖLÜM	58
2. AKKOYUNLU VE KARAKOYUNLULARDA EKONOMİK BİR UNSUR OLARAK PARA	58
2.1. Coğrafya ve Ekonomik Faaliyetlere Genel Bakış.....	58
2.2. Paranın Ekonomideki Yeri ve Değeri	62
2.3. Ticari Faaliyetler ve Para.....	64
2.4 Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinin Para Bastırdığı Bazı Darphaneler.....	66
2.4.1. Amid Darphanesi.....	67
2.4.2. Erzincan Darphanesi	67
2.4.3. Tebriz Darphanesi	68
2.4.4. Diğer Darphaneler	68
SONUÇ.....	69
KAYNAKÇA	72

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

İ.A	: İslam Ansiklopedisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Terc.	: Tercüme eden
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
yy.	: Yüzyıl
TCMB	: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
Çev.	: Çeviren
Nşr.	: Neşreden
TDK	: Türk Dil Kurumu
C.	: Cilt
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
OMU	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi
s.	: Sayı
ss.	: Sayfa Sayısı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
DİA	: Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi
g.	: gram

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Dairenin kontur olarak kullanılmasına örnek. Karakoyunlu sultanı Pir Budak tarafından bastırılan sikkede kullanılan daire şekli (Yılmaz, 2019:23). 18

Şekil 2. Karakoyunlu Devleti tarafından Timur'a tabi olunan dönemde basılan sikkelerde kullanılan kare şekilleri (Yılmaz, 2019:23). 19

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Akkoyunlu para birimlerinin Osmanlı akçesi karşısındaki değerleri (Akgündüz, 1991:227).....	28
Tablo 2. Karakoyunluların Mardin’de darp ettirdiği sikkelerin ağırlıkları (Yılmaz, 2019:15).28	
Tablo 3. Kara Yülük Osman Bey döneminde basılmış tenge 1’e ait ibareler.	30
Tablo 4. Kara Yülük Osman Bey döneminde basılmış tenge 2’de yer alan ibareler.	31
Tablo 5. Kara Yülük Osman Bey döneminde basılmış tenge-3’te yer alan ibareler.	31
Tablo 6. Celaleddin Ali Bey’in tengesinde yer alan ibareler.	32
Tablo 7. Cihangir, Hasan ve Hüseyin beylerin tengesinde yer alan ibareler.....	32
Tablo 8.Hamza Bey’in tengesinde yer alan ibareler.....	33
Tablo 9. Hamza Bey’in 2. tengesinde yer alan ibareler.....	34
Tablo 10. Hamza Bey’in 3. tengesinde yer alan ibareler.....	35
Tablo 11. Cihangir Mirza’nın bakır tengesinde yer alan ibareler.....	35
Tablo 12 Cihangir Mirza’ya ait bronz tenge üzerinde yer alan ibareler.....	36
Tablo 13. Mahmud Bey tarafından bastırılan gümüş tengede yer alan ibareler.	37
Tablo 14.Uzun Hasan tarafından bastırılan gümüş tengede yer alan ibareler.	38
Tablo 15. Uzun Hasan döneminde basılan altın eşrefi üzerinde yer alan ibareler.	39
Tablo 16. Uzun Hasan döneminde bastırılmış, damgalı Timur sikkesi üzerinde yer alan ibareler.	39
Tablo 17. Uzun Hasan Tarafından bastırılan tengede yer alan ibareler.	40
Tablo 18. Halil Bey döneminde bastırılmış gümüş tenge üzerinde yer alan ibareler.....	41
Tablo 19. Yakup Bey tarafından bastırılan gümüş tengede yer alan ibareler.....	41
Tablo 20.Yakup Bey döneminde bastırılan gümüş 2. tengede yer alan ibareler.	42
Tablo 21. Baysungur tarafından bastırılan gümüş tengede yer alan ibareler.	43

Tablo 22. Baysungur tarafından bastırılan altın eşrefi de yer alan ibareler.....	43
Tablo 23. Rüstem Bey tarafından bastırılan gümüş tenge de yer alan ibareler.	44
Tablo 24. Rüstem Bey tarafından bastırılan 2. gümüş tenge de yer alan ibareler.	45
Tablo 25. Rüstem Bey'e ait altın sikkede yer alan ibareler.....	45
Tablo 26. Göde Ahmed Bey'e ait gümüş tengede yer alan ibareler.	46
Tablo 27. Göde Ahmed Bey tarafından bastırılan 2. gümüş tengede yer alan ibareler.	47
Tablo 28. Muhammed Mirza tarafından bastırılan gümüş tengede yer alan ibareler.	47
Tablo 29. Kara Yusuf ve oğlu Pir Budak adına basılan gümüş tengede yer alan ibareler.	52
Tablo 30. Kara Yusuf ve Oğlu Pir Budak'a ait 2. gümüş tenge üzerinde yer alan ibareler.	52
Tablo 31. Kara Yusuf'a ait 3. gümüş tengede yer alan ibareler.	53
Tablo 32. İskender Mirza'ya ait gümüş sikke üzerinde yer alan ibareler.....	54
Tablo 33. İskender Mirza'ya ait altın sikke üzerinde yer alan ibareler.	54
Tablo 34. Cihanşah'a ait gümüş sikke üzerinde yer alan ibareler.	55
Tablo 35. Hasan Ali Bey'e ait gümüş sikke üzerinde yer alan ibareler.	56
Tablo 36. Hasan Ali Bey'e ait 2. gümüş sikke üzerinde yer alan ibareler.	56
Tablo 37. Sultan İsfahan'a ait gümüş tengede yer alan ibareler.....	57

SİKKELER DİZİNİ

Sikke 1. Akkoyunlu Hamza sikkesi (Stephen Album Rare Coins,2022).	19
Sikke 2. Akkoyunlu Yakub Bey adına bastırılan gümüş sikkede kullanılan kare şekli (Stephen Album Rare Coins, 2022).	19
Sikke 3. Karakoyunlu Sultanı Kara Yusuf'a ait olan üzerinde altıgen şekli bulunan sikke (Solidus Nümismatic,2022).	20
Sikke 4. Akkoyunlu Osman Bey'e ait üzerinde Altı Köşeli Yıldız sembolünü barındıran sikke (Stephen Album Rare Coins, 2022).	20
Sikke 5. Akkoyunlulara ait olduğu değerlendirilen üzerinde altı köşeli yıldız şekli bulunan anonim sikke (Stephen Album Rare Coins,2022).	21
Sikke 6. Akkoyunlulara ait üzerinde Saadet Düğümü sembolünü barındıran anonim sikke (Stephen Album Rare Coins, 2022).	21
Sikke 7. Akkoyunlulara ait üzerinde Aslan figürünü barındıran anonim sikke (Stephen Album Rare Coins,2022).	22
Sikke 8. Akkoyunlulara ait üzerinde aslan figürünü barındıran anonim sikke. (Stephen Album Rare Coins,2022).	23
Sikke 9. Akkoyunlu Sultanı Kasım'a ait üzerinde bitkisel figürler barındıran sikke (Stephen Album Rare Coins,2022).	23
Sikke 10. Akkoyunlu Sultanı Kasım'a ait üzerinde bitkisel figürler barındıran sikke (Stephen Album Rare Coins,2022).	24
Sikke 11. Karakoyunlu Sultanı Kara Yusuf'a ait küfi yazı kullanılmış sikke (Stephen Album Rare Coins,2022).	25
Sikke 12. Kara Yülük Osman Bey döneminde basılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	30
Sikke 13. Kara Yülük Osman Bey döneminde basılmış tenge-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	30
Sikke 14. Kara Yülük Osman Bey döneminde basılmış tenge-3. (Stephen Album Rare Coins, 2022).	31

Sikke 15. Celaleddin Ali Bey döneminde basılmış tenge (Stephen Album Rare Coins, 2022).	32
Sikke 16. Cihangir, Hasan ve Hüseyin Beyler döneminde basılmış tenge. (Stephen Album Rare Coins, 2022).	32
Sikke 17. Hamza Bey döneminde basılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).....	33
Sikke 18. Hamza Bey döneminde basılmış tenge-2 (Stephen Album Rare 4Coins, 2022).....	34
Sikke 19. Hamza Bey döneminde basılmış tenge-3 (Stephen Album Rare Coins, 2022).....	34
Sikke 20. Cihangir Mirza döneminde basılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022)...	35
Sikke 21. Cihangir Mirza döneminde basılmış tenge-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022)...	36
Sikke 22. Mahmud Bey tarafından bastırılmış tenge (Stephen Album Rare Coins, 2022).....	37
Sikke 23. Uzun Hasan tarafından bastırılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).....	38
Sikke 24. Uzun Hasan tarafından bastırılmış eşrefi. (Stephen Album Rare Coins, 2022).....	38
Sikke 25. Uzun Hasan tarafından bastırılmış tenge-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).....	39
Sikke 26. Uzun Hasan tarafından bastırılmış tenge-3 (Stephen Album Rare Coins, 2022).....	40
Sikke 27. Halil Bey tarafından bastırılmış tenge (Stephen Album Rare Coins, 2022).	40
Sikke 28. Yakup Bey tarafından bastırılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	41
Sikke 29. Yakup Bey tarafından bastırılmış tenge-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	42
Sikke 30. Baysungur tarafından bastırılmış tenge (Stephen Album Rare Coins, 2022).	43
Sikke 31. Baysungur tarafından bastırılmış eşrefi (Stephen Album Rare Coins, 2022).	43
Sikke 32. Rüstem Bey tarafından bastırılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).....	44
Sikke 33. Rüstem Bey tarafından bastırılmış tenge-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).....	44
Sikke 34. Rüstem Bey tarafından bastırılmış eşrefi (Stephen Album Rare Coins, 2022).....	45
Sikke 35. Göde Ahmed Bey tarafından bastırılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	46

Sikke 36. Göde Ahmed Bey tarafından bastırılmış tenge-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	46
Sikke 37. Muhammed Mirza tarafından bastırılmış tenge (Stephen Album Rare Coins, 2022).	47
Sikke 38. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	48
Sikke 39. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	48
Sikke 40. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-3 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	48
Sikke 41. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-4 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	49
Sikke 42. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-5 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	49
Sikke 43. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-6 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	50
Sikke 44. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-7 (Stephen Album Rare Coins,2022).	50
Sikke 45. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-8 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	50
Sikke 46. Karakoyunlu Kara Yusuf dönemine ait gümüş sikke-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	51
Sikke 47. Karakoyunlu Kara Yusuf dönemine ait gümüş sikke-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	52
Sikke 48. Karakoyunlu Kara Yusuf dönemine ait gümüş sikke 3 (Stephen Album Rare Coins, 2022).	53
Sikke 49. Karakoyunlu İskender Mirza dönemine ait gümüş sikke (Stephen Album Rare Coins, 2022).	53
Sikke 50. Karakoyunlu İskender Mirza dönemine ait altın sikke (Stephen Album Rare Coins, 2022).	54
Sikke 51. Karakoyunlu Cihanşah dönemine ait gümüş sikke (Stephen Album Rare Coins, 2022).	55
Sikke 52. Karakoyunlu Hasan Ali dönemine ait gümüş sikke-1.....	55
Sikke 53. Karakoyunlu Hasan Ali dönemine ait gümüş sikke-2(Stephen Album Rare Coins, 2022).	56

Sikke 54. Karakoyunlu İsfahan adına basılmış gümüş tenge (Stephen Album Rare Coins, 2022).
.....57

GİRİŞ

I. Tezin Konusu ve Kapsamı

Bu araştırmanın konusu XIV.-XV. yüzyıllarda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu, Azerbaycan, Irak, İran ve Kafkasya toprakları üzerinde hüküm süren Karakoyunlular ve Akkoyunluların darp ettirdikleri sikkeler ve para politikalarını kapsamaktadır. Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinin para politikasının araştırılarak, dönemsel çerçevede bahse konu devletlerin ekonomik faaliyetleri ve para unsurunun devletler için önemini ortaya konacaktır.

Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin, hâkim oldukları coğrafyada bıraktıkları eserler ve bu bölgelerde yapılan kazı çalışmaları sonucu bulunan devletlere ait paralar çalışmanın ana ekseninde yer almaktadır. Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerine ait 54 adet sikkenin çözümlenmesi ve tablolar halinde sunumu gerçekleştirilecektir. Çalışmada yer alan 54 adet sikkenin üzerinde yazan yazılar, semboller ve figüratif öğeler dönemin şartları göz önünde bulundurularak ve diğer devletlere ait bastırılmış paralar ile karşılaştırılarak aktarılacaktır. Aynı zamanda bu dönemde ortaya konulmuş olan mimari eserlerde kullanılan semboller, yazılar ve mimari süslemeler, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerindeki sikkelerde kullanılmış mı?” sorusunun cevabı da araştırmanın konusuna dahil edilerek dönemin mimari yapıları da incelenmiştir.

Bu çalışmada Akkoyunlu ve Karakoyunlu örneklerinin yanı sıra bölgede hüküm süren diğer devletlerin ve bu devletlerle ticari ilişkide bulunan devletlerin sikkeleri de inceleme kapsamına alınmıştır. Diğer devletler ile yapılan ticari faaliyetlerde kullanılan paraların değerleri, uygulanan narh politikaları, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinde basılan sikkelerin, diğer devletlerde basılan sikkeler ile karşılaştırılması, değer tetkikinin yapılması ve kullanılan madenlerin çeşitliliği de araştırmanın kapsamında ele alınan unsurlardandır.

II. Tezin Amacı ve Önemi

Sikke, hemen her dönemde hükümdarların, iktidarların ve devletlerin maddi ve kültürel sembolü durumunda olmuştur. Üzerlerinde taşıdıkları yazılar, motifler ve figürler basıldıkları dönemin üslubunu, inanış biçim ve şekillerini yansıtmaktadır. Sikkeler üzerinde bulunan, yazı, süsleme ve figürler dönemlere göre farklılıklar arz etmektedir. Nümizmatik sayesinde bilinmeyen herhangi bir döneme ait bir sikke üzerindeki bilgilerden o dönem hakkında kesin bilgi sahibi olmak mümkün hale gelmektedir. Bu bağlamda sikkeler, tarihin ve tarih dönemlerinin belirlenmesinde, inanış biçimlerini yansıtmada, mimari yapıların süslemesinde, dönemin ekonomik faaliyetlerinin çözümlenmesinde ve ticarete büyük rol oynamaktadırlar. Yine bu küçük metal parçalar üzerine işlenen yazılar filoloji alanında kesin bilgiler sunmaktadır. Tarih, Sanat, Mimari ve Filoloji bilim dallarına önemli katkılar sağlaması bakımından ve kesin bilgiler sunması açısından belge niteliği taşımaktadırlar.

Bu araştırmanın amacı Akkoyunlular ve Karakoyunlularda mevcut bulunan para unsurunun açık bir şekilde aktarımını sağlamaktır. Bu sayede özellikle bu devletlere ait para politikaları ile ilgili literatürde eksik olan bilgilerin bir nebze olsa giderilmesi hedeflenmektedir. Fakat aktarım sağlanırken kullanılan verilerin azlığı ve bu alanda yapılan çok fazla çalışmanın olmayışı araştırmanın karşılaşılan problem ve eksikliklerindedir. Çalışma bu konuda ileride yapılacak çalışmalara referans olabilecek nitelikte olup, daha önce yapılmış az sayıdaki araştırmanında devamı niteliğindedir.

III. Tezde Uygulanan Yöntem

Çalışmamızda önce konu ile ilgili yayınlar tespit edilip incelenmiş, başlıca müze ve müzayede katalogları taranmıştır. Bunlardan Karakoyunlu ve Akkoyunlu nümizmatığı hakkında bilgi edinilmiştir. Ardından web sitelerinden alınan sikke fotoğrafları ve bilgiler Karakoyunlu ve Akkoyunlu Beylerinin ve tâbi oldukları devletlerin veya hükümdarların saltanat yıllarına göre, darphane ve hükümdar isimleri dikkate alınarak sıralanmıştır. Çoğu para örneğinde metinlerin aşınması, kalıp kayması, çift darp ve yer darlığından harf veya kelimelerin eksik yazılması gibi birçok durum ile karşılaşmıştır. Para üzerinde mevcut olduğu halde aşınmış veya kalıp kaymasından dolayı okunamamış kısımlar “( )”, unutulmuş veya yer darlığı nedeniyle yazılmamış olan kısımlar “[ ]” içinde belirtilmiştir. Darp tarihi ile yeri okunamıyor ve kesinlik

arz etmiyorsa “?” konulmuştur. Paraların diğer okunamayan kısımları ise “...”işareti ile belirtilmiştir.

Paralara ait olan geometrik şekiller, figüratif ögeler, yazı silleri ve süslemeler ayrı başlıklar altında ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Çalışmamızda Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yazım kuralları esas alınmıştır ve çalışmada APA 6 dipnot sistemi kullanılmıştır.

IV. AKKOYUNLU VE KARAKOYUNLU DEVLETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

AKKOYUNLULAR

Akkoyunlular Oğuzların Bayındır koluna mensup Türkmenler tarafından Anadolu'nun doğusunda kurulmuş bir Türk devletidir. Devletin kurucusu Kara Yülük Osman Bey'dir (Uzunçarşılı, 1969:189). Mensup oldukları boydan ötürü devlete Bayındırıye Devleti de denilmektedir (Yavuz, 2010:58). Akkoyunluların nesebi ile ilgili çeşitli kaynaklardan bilgilere ulaşılmaktadır. Bu kaynaklar arasında en detaylı bilgiye Tihrani'nin “Kitab-ı Diyarbekriyye” ve İsfahanî Huncî'nin “Tarih-i ‘Âlem-ârâ-yı Eminî: Şerh-i Hükümrâni-yi Selatin-i Akkoyunlu ve Zuhur-i Safeviyân” kitaplarında rastlanmaktadır. Her iki kitapta Akkoyunların soyunu Bayındır Han vasıtasıyla Oğuz Han'a bağlamaktadır. Huncî, bu bağlamda Akkoyunluların mevcut Türk hanedanları içerisinde en değerli hanedan olmasına vurgu yapmaktadır (Huncî, 2004:24-29). Her iki kitapta da Bayındır Han ve Oğuz Han soy bağı nedeniyle Akkoyunlar, Oğuzların varisi olarak kaydedilmektedir (Tihrani, 2001:477).

Akkoyunlular, Moğol istilası üzerine Anadolu'ya göç etmişler ve kendilerine Diyarbakır çevresini yurt edinmişlerdir. Beyliğin ilk iki beyi Tur Ali Bey (1340-1362) ve Kutlu Bey'dir (1362-1388). Kutlu Bey döneminde, buldukları coğrafyada başıboş halde bulunan Türkmen obalarını etrafında toplayarak Erciş'ten Musul'a kadar hâkimiyet tesis eden Karakoyunlu Devleti'nin kurulması, Akkoyunluların hâkimiyet sahasının daralmasına neden olmuştur (Toksoy, 2008: 862). Kutlu Bey'den sonra Akkoyunluların başına Ahmed Bey (1389-1403) geçmiştir. Ahmed Bey kardeşi Kara Osman'ı kendisine rakip olarak görmüş ve onu Erzincan Emiri Mutahharten'le (1379-1410) olan mücadelesinde kendisine yardım eden Sivas hükümdarı

Kadı Burnaneddin'in (1381-1398) yanına rehin olarak 1395'te vermiştir (Uzunçarşılı, 1969:189).

1396 yılında beyliğin başına geçen Kara Osman Bey'in Kadı Burhaneddin ile ilişkileri bozulmuş ve Karabel (Sivas yakınları) mevkiinde yapılan muharebede Kadı Burhaneddin'i öldürmüştür. Kara Yülük Osman Bey, Emir Timur'un Anadolu seferinde, onun tarafında hareket etmiş ve buna karşılık Timur tarafından hâkimiyetine Malatya ve çevresi verilmiştir (Woods,1993: 80). Timur'un Anadolu'dan ayrılmasını müteakip ortaya çıkan siyasi otorite boşluğunu değerlendiren Kara Osman; Urfa, Kemah, Erzincan, Harput, Erzurum ve Mardin'i ele geçirmiş ve Diyarbakır'da Akkoyunlular Devletini 1403 tarihinde kurmuştur (Yıldız, 1994: 213). Akkoyunluların devletleşme süreci Kara Yülük Osman Bey tarafından sağlanmış olsa da istikrarlı bir yönetime kavuşmaları Uzun Hasan (1453-1478) döneminde olmuştur. Kara Yülük Osman Bey döneminde özellikle bölgenin hâkim unsuru Karakoyunlularla bir hâkimiyet mücadelesinin meydana geldiği de bilinmektedir. Kara Osman, rakibiyle mücadele için yeterli kuvvetinin olmadığı bilinciyle özellikle Timur-Karakoyunlu savaşlarında (1380-1389) Timurlular tarafında yer alarak, Karakoyunluların egemenlik sahasına müdahale etmeyi hedeflemiştir. Bu maksatla 1421'de Eleşkirt, 1429 yılında Selmas muharebelerinde Timurlu Sultanı Şahruh'un (1407-1447) ordusunda Karakoyunlulara karşı savaşmıştır. 1435 yılında Azerbaycan'a giderek Şahruh'la giriştiği savaşı kaybeden ve geri çekilen Karakoyunlu Sultanı İskender Mirza'nın (1420-1438) kaçış istikametini tıkayarak Erzurum yakınlarında girdiği muharebede yaralanmış, götürüldüğü Erzurum'da ise ölmüştür (Aka, 2001: 24).

Kara Osman'dan sonra hükümdarlık oğlu Ali Bey'e (1435-1438) geçti. Ali Bey öncelikle etrafındaki büyük devletlerle irtibata geçerek onların desteğini alma gayretine girişti. Şahruh'un oğlu Cuki Mirza'ya bağlılığını bildiren Ali Bey, oğlu Cihangir'i Amid'e göndererek bölgenin yönetimini ona verdi. Diğer oğlu Hüseyin'i ise ilişkileri geliştirmek için Memlûklere (1250-1517) gönderdi. Ancak Kara Osman döneminde ikili ilişkilerin ziyadesiyle bozulduğu Memlûkler, Hüseyin'i tevkif ettiler ve bir orduyla Amid üzerine yöneldiler. Tüm ikazlara rağmen Memlûklerle savaşan Cihangir bu muharebeyi kaybederek kardeşi gibi zindana atıldı (Tihrani, 2001: 120). Ali Bey, Akkoyunlu topraklarına giren Karakoyunlulara karşı koymak için Harput bölgesine gittiyse de kısa süre sonra Amid'e geri döndü. Kendisine karşı cephe alan kardeşi Hamza tarafından tahtından indirilen devrik sultan, Osmanlılar ve Memlûklerden

yardım almaya çalışsa da bunda başarılı olamayarak Suriye bölgesine gitmiş ve burada ölmüştür (Uzunçarşılı, 1969: 190). Hamza Bey (1437-1444) ise 1444 yılına kadar devletin başında bulunmuş ve Karakoyunlularla mücadeleye devam etmiştir (Uzunçarşılı, 1969: 190). Hamza Bey'den sonra Akkoyunlu tahtına Cihangir Mirza (1444-1453), çıktı. Özellikle Cihanşah'ın yeğeni Elvend'in Akkoyunlulara sığınması üzerine artan gerginlik 1447-1453 yılları arasında devam eden muharebeler silsilesine neden oldu. Mardin, Urfa ve Malatya, Karakoyunlular (1375-1468) tarafından ele geçirildi. Cihangir Mirza'nın Memlûklerden yardım isteği de kabul görmeyince sulh yapmaya mecbur kaldı. Ancak bu sulhle Karakoyunluların hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı (Yıldız, 1994: 214-15). Cihangir Mirza'nın bu davranışı yüzünden kardeşi Uzun Hasan, Diyarbakır çevresine giderek burada etrafına toplananlarla birlikte şehri ele geçirdi ve hâkimiyetini ilan etti (Hinz, 1992: 115). İki kardeşin mücadelesi karşısında araya giren anneleri Saray Hatun'un girişimleriyle iki kardeş anlaştı ve Diyarbakır, Uzun Hasan'ın idaresine, Mardin ise Cihangir'in yönetimine bırakıldı (Woods, 1993: 146).

Uzun Hasan'ın Akkoyunlu Devleti tarihindeki yeri elbette ki farklıdır. Güç dengelerini kendi lehine çevirerek Akkoyunluları büyük bir devlet haline getirmiş ve tarihte adından söz ettirmiştir. Uzun Hasan dönemi Karakoyunlu, Osmanlı ve Timurlularla yapılan savaşlarla geçti. Uzun Hasan'ın ilk olarak Hasankeyf Eyyübî lideri el-Kamil Ahmed'e (1237-1238) boyun eğdirdi. Bu başarısının Osmanlı sultanı Fatih Sultan Mehmet(1451-1481) ve Memlûk Sultanı Hoşkadem (1461-1467) tarafından tanınması üzerine yönünü yeniden Karakoyunlulara çevirdi (Woods, 1993: 146). Uzun Hasan, 1459'da Gürcistan üzerine yürüyerek bazı kaleleri zapt etti. 1458 yılında Osmanlı kontrolündeki Şebinkarahisar'ı ele geçiren Uzun Hasan, Osmanlı Devletine gönderdiği elçilerden bir geri dönüş alamayınca 1461 yılında Koyulhisar'ı da zapt etti (Minorsky, 2000: 954). Trabzon üzerine sefere çıkan Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) ilk önce Koyulhisar'ı alarak ordusunu Yassı Çimen denilen bölgede konuşlandırdı. Gedik Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri Uzun Hasan'ın amcaoğlu Hurşit komutasındaki Akkoyunlu birliklerini ağır yenilgiye uğrattınca, Uzun Hasan, Osmanlı ile savaşacak güçte olmadığına kanaat getirerek annesi Saray Hatun'u barış için Fatih'in huzuruna gönderdi. Saray Hatun'un ricası ile Akkoyunlulara saldırmayan Fatih, yönünü Trabzon'a çevirdi (Tansel, 1999: 265). 1462'de tekrar Gürcistan üzerine giden Uzun Hasan, bu sefer Ahıska bölgesine kadar ilerledi ve sahil kesimindeki kaleleri yıkarak Erzincan'a döndü (Tihrani, 2001: 237). Akkoyunluların bu ilerleyişi karşısında elbette ki en büyük rahatsızlığı Karakoyunlular

duymuştur. Cihanşah, Uzun Hasan'ın bu tutumundan dolayı temkinli bir tavır içerisindeydi (Woods, 1993:173). 1466-67 yıllarında düzenlediği seferle Bağdat'ı ele geçiren Karakoyunlular, doğu hâkimiyetini tamamen sağlamış oldular. Doğu hakimiyetinden sonra Uzun Hasan'ın üzerine yürüme kararı alan Cihanşah, Akkoyunlular üzerine sefer düzenlemiştir. Mayıs ayında başlayan seferde pekte bir ilerleme kaydedemeyen Cihanşah, kasım ayının gelmesi nedeniyle orduyu oluşturan askerleri eyaletlerine göndermiştir. Bu durumu fırsat bilen Uzun Hasan yaptığı baskınla Cihanşah ve oğlu Mehmed'i öldürdü ve Karakoyunlu coğrafyasına da hakim oldu (Hinz, 1992: 43-44). Akkoyunluların bu denli büyük bir güç haline gelmesi ilk başta Timurlu Emiri Ebû Said Mirza (1451-1469) harekete geçirdi. Şubat 1468'de ordusuyla Azerbaycan topraklarına giren Ebû Said'in önünden çekilen Uzun Hasan, kış ayının verdiği avantajla derinliği arttırarak Timurlu ordusunun direncini kırmayı başardı ve Mahmudabad'da etrafını sardığı Timurlu ordusu karşısında mutlak bir zafer elde etti (Minorsky,2000: 955-56). 1469'da başkenti Tebriz yaptı ve bundan sonra Osmanlılar ile Memlûklere karşı planlar yapmaya başladı. Özellikle Venediklerin 1472 tarihindeki ittifak teklifini kabul ederek Osmanlı'ya karşı harekete geçtiyse de 1473'te Otlukbeli Savaşında bozguna uğradı (Minorsky, 2000: 966). 1477'de çıktığı Gürcü seferi sırasında hastalanan Uzun Hasan 1478'de öldü (Hinz, 1992: 56).

Uzun Hasan'ın ölümü Akkoyunluların çevresindeki diğer devletler açısından ülkenin düzeninin bozulduğu gibi görünse de Yakub Bey (1478-1490) yönetimi ele geçirmeyi başardı. Çağataylılar (1227-1370) ve Memlûklere karşı ülke birliğini korumayı başardı (Uzunçarşılı, 1969: 195). Yakub Bey zamanında gerçekleşen en önemli olaylardan birisi de Şeyh Haydar'ın (Şah İsmail'in babası) Şii mezhebinin savunucusu olarak etrafında topladığı güçle Şirvan topraklarında 1488 tarihinde başlattığı isyandır. Şirvan hükümdarı Ferruh Yessar'ın (1453-1500) Yakup Bey'den yardım istemesi üzerine harekete geçen Akkoyunlular, Şii tehlikesinin bir süreliğine ortadan kaldırdılar. 1488 yılında dağılan, kendisi ve çocukları öldürülen (Şah İsmail hariç) Şeyh Haydar ile birlikte Şii hakimiyeti Şirvanşahlar üzerinde etkisini kaybetti ve bu isyan Yakup Bey desteğiyle sonlandı (Uzunçarşılı, 1969: 195-196).

Sultan Yakub'un 1490'da ölmesinin ardından Akkoyunlu devletinde 1508 yılına kadar devam edecek olan taht kavgaları başladı. Bu süreçte sırasıyla Baysungur, Rüstem Bey, Ahmed Bey, Elvend ve Murad Bey tahta geçtiler. Nihai olarak Akkoyunlu Devleti 1508'de Safeviler tarafından yıkıldı. (Uzunçarşılı, 1969: 196-197).

KARAKOYUNLULAR

Karakoyunlular 1351-1469 yılları arasında başkent Erciş olmak üzere Doğu Anadolu, İran, Azerbaycan ve Irak bölgelerinde hüküm sürmüş, Türkmen topluluğudur. Karakoyunlular Cengiz Han'ın seferleri üzerine Maverâünnehir bölgesine sonrasında İran üzerinden Anadolu'ya göç etmiş (Sümer, 1992: 35). Oğuzların Denizhan koluna mensup oldukları değerlendirilen boydur¹. Göç tarihleri ve Anadolu'ya girişleri ile ilgili çeşitli tarihlerden bahsedilse de bu konuda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak genel görüş Moğol istilası sonrası Anadolu'ya göç yönündedir. İlhanlı Devleti'nin yıkılışına kadar bölgede onların boyunduruğu altında yaşayan Karakoyunlular, bu devletin yıkılmasını müteakip Doğu Anadolu'da güç unsuru haline gelmiştir. Devletin kurucusu ve ilk sultanı Bayram Hoca'dır (ö.782-1380) (Erdem, Uyar, 2002:865). XIV. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede hâkimiyet kuran devlet, Selçuklular ve Moğollara tabii olmadan bölgede varlıklarını sürdüren oymakları² kendi etrafında toplayarak kısa sürede güçlenmiştir. Diğer bir deyişle Karakoyunlular birçok unsurdan oluşan ve bu unsurların hâkimiyet alanlarını kendi bünyesinde barındıran bir federe devlettir (Sümer, 1992: 432).

Devletin isminin bir totemden geldiğini öne sürenler olduğu gibi, ismin baktıkları hayvanların rengiyle ilgili olduğunu savunanlar da vardır. Türk kültüründe totem olarak belirlenen hayvanın etinin yenilmesinin yasak olması nedeniyle birinci öneri genel olarak kabul görmemektedir. Ancak ikinci görüş Türk kültüründe yeri olan bir uygulamadır ki, Oğuz Kaan destanında ve evlat edinme kültüründe özellikle koç/koyun imgelerinin belirtici özellik taşıması da bu görüşü desteklemektedir (Çay, 1983:59).

---

¹ II. Murad döneminde yaşamış ve Cihanşah'a elçi olarak gönderilmiş Osmanlı tarihçisi Mevlana Şükrüllah'ın Behcetü't-Tevârîh eserinde soy bağının Deniz Han'a dayandığı bilgisinin kendisine bizzat Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah tarafından aktarıldığı belirtilmektedir (Şükrüllah, 1939:27).

² Sadlı, Baharlı, Duharlı, Karamanlı, Ağaçeri, Ayınlı, Çekirli, Karaulus oymakları bu birliği teşkil eden başlıca unsurlardır.

Karakoyunluların hükümranlıkları süresince altı sultan döneminin olduğu bilinmektedir. Bunlar sırasıyla Bayram Hoca (ö.782-1380), Kara Mehmed (1380-1389), Kara Yusuf (1389–1400, 1406-1420), (1400-1406 arasında Timur İmparatorluğunun egemenliği), Pir Budak (1411 - 1418), İskender Mirza (1420-1434) ve Cihan Şah (1434–1467)'tir (Sümer,2001:450).

Büyük otorite boşluğunu doldurma mücadelesinin hâkim olduğu Doğu, Güneydoğu Anadolu, Azerbaycan, İran ve Irak bölgelerinde kurulan devletin kısa süreli olmasının en büyük nedeni de bu erk mücadelesidir. Komşuları olan başka bir Türk devleti Akkoyunlularla kuruluştan yıkılışa kadar süren hâkimiyet mücadelesi içerisinde olan Karakoyunlular ayrıca Azerbaycan ve İran coğrafyasının da karmaşık sosyal yapısı ile zorlu coğrafyasında sürekli tehdit unsurlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır (Sümer, 1992:54).

Karakoyunluların devlet haline gelmesi aşamasında İlhanlıların yıkılışı ve egemenlikleri altındaki topraklarda meydana gelen kargaşa yatmaktadır. Otorite boşluğunun doldurulması için verilen mücadelede Bayram Hoca'nın etrafına topladığı Türkmen boyları ile bir güç haline gelse bile güneyden Celayirliler (1340-1431) güneybatıdan ise Memlûklerin baskısı altında kalmış; bu iki güç unsuru arasında yok olmamak için denge politikası izleyerek Celayirlerin hâkimiyetini benimsemiş ve devlet yapılanmasına devam etmiştir. Bayram Hoca güneyde Musul'a kadar uzanan bir beyliği kendisinden sonra başa geçecek olan Kara Mehmed'e (1380-1389) devretmiştir (Sümer, 1992: 65). Kara Mehmed döneminde tam bağımsızlığına kavuşan Karakoyunlular bölgede hâkim güç olmaya başlamıştır (Sümer, 1992: 49). Akkoyunluları yenerek bölgedeki hâkimiyetini güçlendiren Kara Mehmed, doğuda beliren Timur tehlikesine karşı da mücadele etmiş, üzerine gönderilen orduyu yenerek Timur'un Anadolu'ya hâkimiyetini bir müddet tehir etmiştir (Metsobets, 1987: 12).

1389 yılında tahta geçen Kara Yusuf (1389-1420) dönemi Karakoyunlular için çalkantılı bir dönem olmuştur. Doğuda giderek güçlenen Timur tehlikesinin devleti ciddi anlamda tehdit etmesi ve Timur'un Anadolu seferi, dönemin iki parça halinde incelenmesini gerektirmektedir. Hindistan seferinden dönen Timur, hedef olarak Karakoyunluları seçmiş ve 1400 yılında düzenlediği sefer ile Karakoyunlu topraklarının hâkimiyetini ele geçirmiştir (Metsobets, 1987: 35). Bu gelişme üzerine önce güneye, Musul'a çekilme gayretine giren Kara Yusuf sonrasında

Osmanlı hükümdarı Beyazıd'ın (1389-1402) yanına giderek onun himayesine girmiştir (Tagrıberdi, 2013: 328). Ankara savaşından sonra ülkesine dönen ancak orada Timur tarafından tutunmasına imkân verilemeyen Kara Yusuf, Suriye'de geçen birkaç yılın ardından 1406 yılında tekrar devletin başına geçmeye muvaffak olmuştur (Sümer, 1992: 60). Timur'un yerine tahta geçen Şahruh (1405-1447) tarafından üzerine gönderilen orduyu mağlup eden Kara Yusuf, 1410'da Akkoyunluları da yenerek Erzincan'ı devletine katmıştır. Aynı yıl Celayirlileri yenerek Tebriz'i zapt ettikten sonra 1411 yılında da Gürcüleri yenerek Irak-ı Aceme hâkim olmuştur (Sümer, 2001: 435). 1420 yılında Şahruh'un saldırısı üzerine ordusunun başında hareket eden Kara Yusuf savaşmadan hastalık sebebiyle ölmüş, ordusu dağılmış ve Şahruh, Karakoyunlu topraklarının Azerbaycan ve Doğu Anadolu kısmına tekrar hâkim olmuştur (Sümer, 1992:91-92).

Kara Yusuf'un veliaht belirlememesi nedeniyle meydana gelen taht mücadelesini İskender Mirza (1420-1438) kazanarak sultan olmuştur. İskender Mirza dönemi genelde Timurlu Devleti ile Karakoyunlular arasında egemenlik mücadelesine sahne olmuşsa da bu mücadele Timurlular lehine sonuçlanmıştır (Tihrani, 2001: 65-70). Karakoyunluların son sultanı olan Cihanşah 1438'de İskender Mirza'yı öldürerek tahta çıkmış, 1447 yılında Şahruh'un ölümü ile birlikte Sultaniye ile Kazvin kentlerini alarak devlet sınırlarını genişletmiştir (Aka, 1991: 175). Cihanşah, (1438-1467) Timurlular arasında yaşanan taht kavgalarından istifade ile Isfahan, Fars ve Kirman eyaletlerini zapt etmiş (1458), ezeli düşmanları Akkoyunlular üzerine düzenlediği seferde ani bir baskınla öldürülünce devletin sonu gelmiştir (Tihrani, 2001: 279).

Karakoyunlularda devlet yönetiminin en üst kademesinde Sultan bulunurdu. Sultan verilecek kararlar için sarayda bulunan sedirler, emirler, vezirlerle fikir alışverişinde bulunsa da son söz ona aitti (Demirel, 2009:13). Sultan, başkenti sefer zamanı veya salgın hastalık zamanı hariç terk edemezdi (Asker, 2003: 236). Yönetimde şehzadeler eyaletlere vali olarak atanmakta ve yönetsel olarak kendilerini geliştirmeleri hedeflenmektedir. Ayrıca emri altında bulunan eyaletten asker toplayarak ordunun seferlerine iştirak etmekle mükelleftirler (Rumlu, 2006: 85). Sultan olan şehzade adına hutbe okunması ve para basılmasına Karakoyunlularda da rastlanmaktadır (Şirazi, 2019: 274). Vekillik, Karakoyunlularda hükümdar adına hareket etme ile yetkilendirilmiş kişilere verilen unvandır ve devlet yönetiminde önemli bir yere sahiptir

(Rumlu, 2006: 126). Vezir ise devletin ekonomik faaliyetleri ile imar işlerinden sorumlu makamlarının genele adıdır (Demirel, 2009: 175). Karakoyunlularda toprak yönetimi ile ilgilenen ve dolayısıyla tımar işlerini de organize etmekle görevlendirilmiş kişilere “hâkim” denilmektedir (Demirel, 2009: 163). Devlete ilişkin kararların alındığı yere “divan” denilmektedir. Karakoyunlular şeriata dayalı hukuk sistemini tatbik etmişlerdir (Rumlu, 2006: 393).

Karakoyunlu ordusu başlangıçta konargöçer Türkmen kabilelerinin genelinde olduğu gibi hafif süvari askeri düzenine sahipken ilerleyen dönemlerde çağının ağır silah ve muhasara aletleriyle donatılmıştır (Rumlu, 2006: 66). Karakoyunlu ordusunda ateşli silahlar kullanılmamıştır. Ordunun ana silahları; ok ve yay, kılıç, hançer, mızrak, gürz, mancınık, arrade (tekerlekli mancınık), çeper, kule, nakkab ve lağım, zırh, kalkan, mihver olarak verilebilir (Paydaş, Korkmaz, 2020: 443-448). Başkomutan olarak ordunun yönetimi sultandadır. Mirza ve emirler, sultandan sonra gelmekte olup orduyu oluşturan unsurların komutaları bunların emrindedir. Hassa kuvvetleri olan nökerler ordunun iskeletini oluşturmaktadır. Eyalet tımarları ve devlete tabi diğer unsurlar da savaş sırasında orduya asker olarak katılmaktadırlar (Erdem, 2005: 60-69).

Karakoyunlulardan günümüze ulaşmış mimari eser sayısı yok denecek kadar azdır. Bunun en büyük nedeni hüküm sürdükleri coğrafyanın jeopolitik olmasından kaynaklanmaktadır. Coğrafyadaki sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapının karmaşıklığının yanı sıra ülke topraklarının sürekli güç mücadelesi altında el değiştirmesi de etkilidir. Özellikle 14. yy. sonlarında ve 15. yy. başında bölgede hüküm süren Timurluların mimari yapılar üzerinde ciddi tahribat yaptıkları tarihi kaynaklarda aktarılmaktadır (Paşaoğlu, 2004: 82). Karakoyunlulardan günümüze ulaşan en önemli yapı Tebriz’deki Gök Mescid’tir (Öztürk, 2014: 17). Karakoyunlulardan kalan bir diğer mimari eser grubu olarak kümbetler göze çarpmaktadır. Bu yapılardan yalnızca Erciş Kadem Paşa Hatun Kümbeti’nde kitabe bulunmakla birlikte özellikle Ahlat ve Van yöresindeki diğer eserlerin mimari yapıları ve sanatsal işlemleri onların da Karakoyunlulara ait olduğu yönünde unsurlar içermektedir (Doğan, 2017: 655).

Karakoyunluların edebiyat, Sikke ve diğer sanatlarda bıraktıkları eserler kısıtlı olmakla birlikte, devrin diğer devletlerinde olduğu gibi özellikle sultanların edebi eserler bıraktıkları bilinmektedir. Cihanşah “Hakîki” mahlasıyla şiirler yazmıştır, ayrıca oğlu Pir Budak’ta şiirle

yakından ilgilenmiştir. (Macit, 200: 9-19). Cihânşah ve oğlu Pir Budak'tan başka ‹İskender'in iki kızının; Ârâyiş ve Şah Saray'ın da şair olduklarına dair kaynaklarda bilgiler vardır (Sümer, 1992: 143). Pir Budak ayrıca nakış ve cilt sanatıyla da yakından alakadar olarak Şiraz ve Bağdat'ta bu sanat erbaplarını toplayarak çalışmalar yaptırmıştır (Kurbanov, 1990: 143-151).

V. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Çalışmada az sayıda da olsa devre ait kitaplar, seyahatnameler, kanunnameler ve günümüze kadar ulaşmış sikkelerden faydalanılarak; konu üzerinde derinlemesine araştırma yapılmıştır. Çalışmada genel olarak para olgusu ön plana çıkartılarak, maddi bir varlık olan paranın devletler üzerindeki etkisi ve ticari faaliyetlerdeki rolü aktarılmış ve çalışmaya konu olan devletlere ne gibi faydalar sağladığı ortaya konulmuştur.

Yapılan literatür taramasında konu ile ilgili araştırmaların daha ziyade darp edilen sikkeler ve bu sikkelerin barındırdıkları yazı, figür ve süslemeler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Devletlerin para politikaları, ekonomik ve mali yapılanmaları, ticari faaliyetleri hususlarında çok fazla bilgiye rastlanamamıştır. Bu hususları barındıran çalışmamız konunun değerlendirilmesi açısından ünük değer taşımaktadır.

Çalışmada kullanılan önemli kaynaklardan bazıları:

İbrahim ve Cevriye Artuk'un yayınladığı iki ciltlik İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu'nda hemen hemen tüm İslam devletlerine ait sikkelerin analizinin yapılmış olması bunlar hakkında genel bir fikir edinilmesi açısından önemlidir. Çalışmanın II. cildinde Karakoyunlulara ait 4 beyin 6 sikkesi bulunmaktadır. Kara Yusuf- Pir Budak ve İskender'e ait birer sikke Mardin Müzesindeki Karakoyunlu sikkeleri ile benzerlik göstermektedir. Sikkelerin görünümü oldukça iyi durumda olup görsel altında gerekli açıklamalar yapılmıştır (Yılmaz, 2019:2).

Richard Burn "Coins of jahân Shah Kara Koyunlu and Some Contemporary Rulers" adlı makalesinde Cihan Şah ve çağdaş hükümdarlara ait sikkeleri tanıtmıştır. Diğer çağdaşlarına

rağmen Cihan Şah'a ait sikke örnekleri çok gözüксе de diğer örnekler ile benzerlikler ihtiva etmektedir. (Yılmaz,2019:2)

İslam nümizmatlarının rehber kitabı diyebileceğimiz, Stephen Album'e ait Checklist of Islamic Coins'i de başvurulmuş ilk eserler arasındadır. Bütün İslam devletlerine ait sikkelerin kapsamlı ve sistematik bilgilerinin bulunduğu bu kitaptan Karakoyunlulara ve Akkoyunlulara ait sikkelerin özellikleri ve nadirlik dereceleri hakkında bilgiler elde edilmiştir. (Yılmaz,2019:10)

Bu eserlerin yanı sıra müzayede şirketlerinden bazılarının web siteleri veya ortak sitelerinde, kurumsal veya özel koleksiyonların web sayfalarında tanıtılan sikkelerden tez konumuzla alakalı olanlar araştırılıp incelenmiştir. Bu siteler: zeno.ru, stevealbum.com web adresleridir.

Birinci bölümde, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin para birimleri, para bastırma sıklıkları, para basımında kullandıkları malzeme ve materyaller, para basma ölçütleri, kurmuş oldukları darphaneler, paralarının üzerinde bulunan figüratif öğeler ve bu öğeler ile anlatılmak istenen düşünce ve fikirler üzerinde durulmaktadır. Paralar üzerinde kullanılan Geometrik Şekiller (daire, kare, çokgen, yıldız, saadet düğümü), Figürler; (hayvan figürü, aslan figürü, bitkisel figürler), paralar üzerinde kullanılan yazı türleri, para birimleri ve paranın değerinin aktarımı ile beraber adına para bastırılan sultanların bilgilendirmeleri yer almaktadır. Aynı zamanda adına para basılan sultanların paraları görsel olarak ikinci bölümün genel hatlarını oluşturmuştur.

İkinci bölümde ise Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin mali ve ekonomik yapıları ile paranın bu yapı içerisindeki önemi üzerinde durulmuştur. Ekonomik bir unsur olarak paranın kullanımı ve coğrafyanın da etkisi ile para yapımında kullanılan madenlerin çeşitliliği hakkında bilgi verilmiştir. Kullanılan materyalin aynı zamanda bir üstünlük göstergesi olduğuna da dikkat çekilmektedir. Bahse konu olan devletlerin ticaret yaparken sadece para materyalini kullanmadıkları dışarıdan gelen tacirlerin bilgi ve birikimleri karşılığında ya da eşyaların değerlerinin belirlenerek takas usulünün kullanıldığı da bu bölümde dikkat çeken hususlardandır. Aynı zamanda bu bölümde paraların darp edildiği darphaneler ile ilgilide ayrı bir başlık oluşturulmuş, bahse konu olan iki devletin paralarını bastırdıkları darphanelerde incelenmiştir.

Ticari faaliyet girişiminde buldukları devletlerin kullandıkları sikkeler ve sikke basımında kullanılan madenler, ticaret yapılan devletlerin narh politikaları ve bu devletlerin Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinde kullanılan paralar ile karşılaştırılması ve aynı zamanda değer tetkiklerinin yapılmasına da bu bölümde yer verilmiştir. Osmanlı, Selçuklu, Eyyübi, Memlûklü ve Timurlu devletlerinin sikkeleri de incelenmiştir.

Akkoyunlu ve Karakoyunlularda iktisadi hayat nasıldı? İktisadi hayatlarında uyguladıkları bir para politikaları var mıydı? Para politikalarının siyasetle ve yaşanan coğrafya ile herhangi bir ilgisi var mıydı? sorularının cevapları da bu araştırmanın temelini oluşturmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AKKOYUNLU ve KARAKOYUNLU DEVLETLERİNDE PARA İMGESİ

1.1.Akkoyunlu ve Karakoyunlularda Para

Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinde de para basıldığı ve kullanıma sürüldüğü ele geçen dönem sikkelerinden anlaşılmaktadır. Para darbının hükümlerlik göstergesi olarak görüldüğü devlet yapılanması için bu olgu yapılması zorunlu olarak değerlendirilmesi gereken bir yönetsel gerekliliktir. Sikke hem bağımsızlığın ilanı hem de ekonomik açıdan değer arz eden bir metadır. Sikkeler farklı elementlerden yapılmakta ve sikkelerde yalnızca kullanılan madenler değil ağırlıklarında farklı olması sağlanarak alım gücünün belirginleşmesi sağlanıyordu. Dönemin ekonomik, siyasi ve kültürel koşulları doğrultusunda her iki devletinde sikkelerini genelde gümüşten ve altından darp ettikleri görülmektedir. Bakır sikkeler azınlıkta olup genelde yerel halk arasında kullanılmaktadır. Bunun en önemli nedeninin devletlere ait şehirlerin bir ticaret merkezi haline dönmesinin hedeflenmesidir. Tüm coğrafyada geçerli sikkelerin kullanılması ve nominal değerlerinin tüm ülkeler tarafından kabul edilebilir cinsten olması ekonomik faaliyetlerin ve ticaretin daha akışkan olmasını sağlamaktadır (Burn, 1938: 142-150).

Karakoyunlular adına basılan sikkeler Anadolu topraklarında yaygın olarak Bitlis, Amid ve Mardin’de, hâkim oldukları diğer coğrafyada ise Azerbaycan, İran ve Irak’ta darp edilmiştir. Karakoyunlu hükümdarlarının adına basılan ilk sikkeler Timur’un ölümünden sonra Kara Yusuf döneminde olsa da daha önceki döneme ait olan ancak üzerinde Karakoyunlu damgası hariç herhangi bir betimleme bulunmayan sikkelerde mevcuttur. (Burn, 1938: 173-197). “Karakoyunlu sikkeleri Timur, Osmanlı, Artuk ve Memlûk sikkelerinden esinlenerek basılmıştır. Şahruh’un Karakoyunlular üzerinde tekrar Timur hâkimiyetini sağlamasıyla 1430-1450 yılları arasında Karakoyunluların damgasını taşıyan herhangi bir sikke darp edilmemiştir. Şahruh’un ölümü üzerine Cihanşah tarafında yeniden Karakoyunlu sikkeleri darp ettirilmiştir” (Naskali, 2011: 153).

Karakoyunlular döneminde basılan sikkeler iki dönem halinde incelenebilir. 1400-1430 ve 1450-1469 yılları bu iki dönemin tarihlendirilmiş aralıklarıdır. Birinci dönem sikkeler her ne kadar Timurlar örnek alınarak darp edilmiş sikke örnekleriyle anılsa da sikkelerin özellikle ağırlıkları değişkenlik göstermektedir. Bu da birinci dönem sikkelerinin değerlemesinin sayılarak değil de tartılarak yapıldığının göstergesidir. İkinci dönem sikkeler ise standart ağırlıkta üretimin yapıldığı tespitiyle ekonomide tartma değil sayma düzeninin geliştiği çıkarımına ulaşılmaktadır (Album, 2011: 268).

Karakoyunlular sikke basımında genelde gümüş madenini kullanmışlardır. Bu madenin kullanımı vasıtasıyla oluşturulan paranın birimi ise “tenge” olarak isimlendirilmiştir. Karakoyunluların son hükümdarı Cihanşah ise “eşrefi” olarak adlandırılan altın madeninden sikke bastırmıştır (Album, 2011: 269).

Karakoyunlu sikkeleri üzerlerinde bastıran/bastırılan hükümdarın ismini, unvanını, dini metin, darp tarihi, damga, bordür ve süsleme unsurlarını barındırmaktadır. Sikkeler üzerindeki yazı tipi çoğunlukla kûfi yazısı kullanılmıştır³ (Yılmaz, 2019: 16-22).

“Akkoyunlu Devleti, tarihsel süreci incelendiğinde özellikle devletin ilk döneminde sınırlı sayıda sikke basımının yapıldığı görülmektedir. Bu dönemde basılan sikkeler Mardin, Amid ve Erzincan bölgelerinde darp edilmiştir. Gümüş ve bakır olmak üzere basılan sikkelerden bakır olanların üzerinde darp ettirenin ismi nadiren işlenmiştir. Adına sikke basılan ilk hükümdar Tur Ali Bey’dir” (Artuk, 1967: 630). Özellikle Uzun Hasan döneminde kazanılan savaşlarla genişleyen devlet, ilhak ettiği Karakoyunlular ve diğer kalelerle birlikte sikke basımı için gerekli öz kaynaklara ve darphanelere de sahip olmuştur. “Akkoyunluların 65 darphanede sikke bastıkları bilinmekle birlikte Mardin, Amid, Hısn, Erzincan, Bağdat ve Tebriz en fazla üretim yapıldığı yerlerdir” (Yılmaz, 2019: 25).

Akkoyunlular da tıpkı Timur ve Karakoyunlu Devletlerinde olduğu gibi değişik tasarımda sayısız sikke bastırmışlardır ve bunların çoğunun tarihsiz olması sıralamanın yapılmasına olanak vermemektedir (Album, 2011: 270). “Akkoyunlular çoğunlukla gümüş sikke bastırmışlardır ki bunun en büyük nedeni sınırları içerisinde bulunan Artvin-Maden ve

---

³ Kûfi yazısı düzenli, köşeli, dik ve yatay harflerle geometrik çizgilere dayanan Arap yazısıdır.

Gümüşhane şehirlerindeki zengin gümüş kaynaklarıdır. Ancak özellikle Uzun Hasan ve sonrası hükümdarların dinar ya da başka bir deyişle altın sikke bastırdıkları görülmektedir” (Album,2011: 270).

Akkoyunlu sikkelerinde tıpkı Karakoyunlu sikkeleri gibi bastıran/bastırılan hükümdarın ismini, unvanını, dini metin, darp tarihi, damga, bordür ve süsleme unsurlarına rastlanmaktadır. Akkoyunlu sikkelerinin en büyük ayırt edici özellikleri ise metinler arasındaki Yunan stili figürleri içermesidir. Ayrıca Akkoyunlu coğrafyasında eski madeni paralar countermark⁴ uygulanarak dolaşıma dâhil edilmiştir (Album, 2011: 270).

“Uzun Hasan öncesi dönemde sabit bir ağırlığa sahip olmayan Akkoyunlu sikkelerinde, söz konusu tarihten itibaren standardizasyonlaşmaya gidildiği görülmektedir. Akkoyunlularda madeni paralar; karaca akçe, eşrefi, tenge, nugi, hasanbeği, şahruki, kayıtbeği eşrefi adlarıyla anılmıştır. Sikkeler üzerindeki yazı tipi çoğunlukla kûfi yazısı kullanılmıştır” (Yılmaz, 2019: 22).

Akkoyunlu döneminin diğer bir dikkat çeken durumu ise egemenliği altına aldığı bazı bölgelerde, bölge yönetimlerine Akkoyunlu adına para darp ettirmesidir. Kendi hükümdarlığının başka bir hükümdar tarafından tanınmasının resmi ilanı olarak görülen bu eylemin Akkoyunlular tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Uzun Hasan adına Basra Körfezi bölgesinde gümüş sikke darp edilmesi (Lowick, 1990: 326). Ebu Said’in Uzun Hasan tarafından yenilmesi üzerine Herat hâkimi Baykara tarafından Uzun Hasan adına sikke darp edilmesi (Tihrani, 2001: 312). buna örnek olarak gösterilebilir.

Akkoyunlu şehzadeleri de yönetimi altındaki yerlerde kendi adlarına para darp ettirmişlerdir. Zeynel Bahadır, Ali Mirza, Kasım bin Cihangir adına basılmış sikkeler bulunmaktadır (Erel, 1973: 10-12).

---

⁴ Damgalı madeni para

1.2. Akkoyunlu ve Karakoyunlularda Para Üzerinde Bulunan Motif, Figürler ve Yazılar

İnsanoğlunun tarihsel gelişimine paralel olarak kültürel özellikleri ve ortaya çıkardığı sanat eserleri de değişime uğramıştır. Özellikle devletlerin kuruldukları coğrafya onların sanatsal ve kültürel değişimlerinde etkileşimi ön plana çıkarmıştır. Orta çağ devletlerinin uzun ömürlü olmamaları ve coğrafyanın sürekli başka devletlerin kontrolüne girmesi, sanatsal ve kültürel ilerlemenin de bir bayrak yarışına dönmesine neden olmuştur. Ele geçirilen topraklarda mevcut sanatsal yapılar çoğunlukla kullanılmaya devam edilmiş, yeni oluşan devletler ise bir önceki devletin kültür ve sanat objelerini kendi bünyelerine adapte etmiştir (Şahin, 2016: 94-95).

Para olgusu her ne kadar bir ekonomik gösterge olarak görülmekteyse de özellikle üzerinde barındırdığı işaret, motif, sembol ve figürlerle ait olduğu devletin kültür, sanat ve örfi uygulamalarını bünyesinde barındıran bir objedir. Sikkeler ait oldukları devletlerin mimari ve sanat eserlerini bezeyen motif, sembol ve figürlerle donatılmıştır. Çalışmamıza konu olan Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinin Türk menşeli devletler olması, onların eserlerinde, kültürlerinde ve dolayısıyla paralarında kadim Türk işaret, imge, sembol ve figürlerini barındırmalarını da beraberinde getirmiştir. Türk kavimleri şaman öğretisinden günümüze çeşitli sembol ve işaretlere ezoterik anlamlar yüklemiş ve bunları sanat eserlerinde kullanmışlardır. Sikke süslemelerinde İslâmiyet'in tesiri de görülmektedir bu durum sikkelerde dini olarak yasak olduğuna inanılan canlı betimlemelerine yer verilmemesinden anlaşılmaktadır (Şahin, 2016: 94-95).

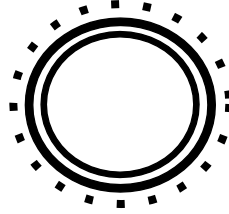
1.2.1. Geometrik Şekiller

Geometrik şekiller tüm kültürlerde sikkeler üzerinde yaygın olarak kullanılan, özellikle İslâmî yaşayış biçimi toplumların paralarında hem iç hem de dış tezyinat olarak kullanılan şekillerdir. Türk devletlerinin sikkelerinde genelde daire, kare, beşgen, altıgen, sekizgen, geçmeler, yıldız ve saadet düğümü şekillerine rastlanmaktadır. Geometrik süslemeler, bütünlük ve düzenin söz konusu olduğu İslâm'daki kozmos anlayışı ile de örtüşmektedir. Ahenk, düzen ve adaletin hâkim olduğu bu kozmosta yaşamın tüm etkinlikleri ve öğeleri birbiriyle uyum içindedir (Baş, 2006: 400). "İslâmî kozmolojide geometrik şekiller bütünlük ve birlik anlamları

taşımakla birlikte sikkelerde bu şekillerle anlatılmak istenilen temalar; sonsuzluk ve simetridir” (Kop, 2019: 6). Akkoyunlu ve Karakoyunlularda da bu geometrik şekiller yaygın olarak kullanılmıştır. Elbette ki bu iki devletin kültür ve sanatına Moğol etkisi de azımsanamayacak kadar fazladır. Ancak hem Türklerin hem de Moğolların Orta Asya kökenli, ortak kültür ve kozmolojiye sahip olmaları sikkelerin dönemin Türk devletleriyle benzeşim göstermesiyle açıklanabilir (Kop, 2019: 7).

1.2.1.1. Daire

Daire, sikkeler üzerinde en çok kullanılan geometrik şekil olarak görülmektedir. Bunun en büyük nedeni dairenin sikkelerin şekilselliğine olan uyumudur. Daire özellikle kontur belirlemede kullanılmıştır. Hem Akkoyunlu hem de Karakoyunlu Devleti’nde dairenin kontur olarak hem yazıları birbirinden ayırmak için iç bölümde, ayrıca düzenlemenin sona erdirilmesi için dış kısımda kullanıldığı görülmektedir (Akkaya, 2011: 483). “Daire şekli göksel kozmolojide evreni sembolize etmektedir ve Türk kozmolojisinin devlet hayatına yansması olarak sikkelerde görülmektedir” (Demiriz, 2018: 85).

Şekil 1. Dairenin kontur olarak kullanılmasına örnek. Karakoyunlu sultanı Pir Budak tarafından bastırılan sikkede kullanılan daire şekli (Yılmaz, 2019:23).

Sikkeler üzerinde tam daire şekillerinin yanında yarım dairelere de yer verildiği görülmektedir. “Yarım daire şekilleri sikkelerin iç bölümlerinde genellikle kitabeyi ayırmak ve dış konturla sınır hattını belirlemek için kullanılmaktadır. Ayrıca birden fazla yarım dairenin birleşimiyle çeşitli semboller ortaya çıkarılabilmektedir. Hem tam daire hem de yarım daire şekilleri genelde inci şekilleriyle süslenmektedir” (Demiriz, 2018:86). Geçmişten geleceğe aktarılan bu betimleme günümüz madeni paralarının da konturlarında sıklıkla kullanılmaktadır.

Sikke 1. Akkoyunlu Hamza sikkesi (Stephen Album Rare Coins,2022).

1.2.1.2. Kare

Daire şeklinde olan sikkelerde kare geometrik şeklinin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Genelde iç ve dış kontur arasında sınır belirlemek için kullanılsa bile kimi zamanlarda metinler arasında iç içe geçmiş iki kare şeklinin ayraç olarak kullanıldığı görülmektedir. Kare kozmolojide âlemi ve dört temel unsuru temsil etmektedir. Kare şekli sanat, astronomi ve kozmolojinin temsilidir (Çaycı, 2017: 66).

Şekil 2. Karakoyunlu Devleti tarafından Timur'a tabi olunan dönemde basılan sikkelerde kullanılan kare şekilleri (Yılmaz, 2019:23).

Sikke 2. Akkoyunlu Yakub Bey adına bastırılan gümüş sikkede kullanılan kare şekli (Stephen Album Rare Coins, 2022).

1.2.1.3. Çokgenler

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde sanat, mimari ve sikkelerde beşgen, altıgen, sekizgen gibi çokgenler kullanılmaktadır. Özellikle üçgen ve doğrularla birleştirilerek kullanılan çokgen şekilleri uç uca eklenmeye devam ettiğinde sonsuz düzlemde ilerlemeye devam edebilir niteliktedir. Bu özelliğinden dolayı devletin devamlılığını ve bekasını temsil ettiği değerlendirilebilir (Demiriz, 2018: 95).

Sikke 3. Karakoyunlu Sultanı Kara Yusuf'a ait olan üzerinde altıgen şekli bulunan sikke (Solidus Nümismatic,2022).

1.2.1.4. Yıldız

Türk kültüründe önemli bir yere sahip yıldız sembolü, İslâm kültüründe de önem arz etmektedir. “Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri de Türk-İslâm kültür sentezi içerisinde yıldız sembolünü mimari, sanat ve sikkelerine kullanmışlardır. Yıldız merkezden dışa doğru açılan farklı sayıda kolun oluşturduğu şekildir” (Çaycı, 2017: 72). “Yıldız şekli değişik kol sayılarından oluşsa da aynı şeklin yansımaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Yıldız şekli sikkelerde bazen merkezde başlangıç, bazen de dolgu olarak kullanılmıştır” (Çaycı, 2017:72).

Sikke 4. Akkoyunlu Osman Bey'e ait üzerinde Altı Köşeli Yıldız sembolünü barındıran sikke (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Karakoyunlu ve Akkoyunlu sikkelerinde genellikle Türk kültürünün derinliklerine dayanan altı kollu yıldız kullanılmıştır. Her ne kadar yaygın olarak Süleyman Mührü ya da

Davut Yıldızı olarak anılsa bile bu şeklin kullanımına Hun Devletinde rastlanmış olması, şeklin kadim Türk inanışlarına dayandığını göstermektedir. İç içe geçmiş ters yönlü iki üçgenin oluşturduğu bu motif eski Türklerde tezatlıkların birbirleriyle var oldukları ve birliğin vücut bulmasını tasvir etmektedir (Çoruhlu, 2006: 84). Ayrıca eski Türkler tarafından kullanılan 12 hayvanlı takvim içerisinde bu şeklin bir burcu temsil ettiği bilinmektedir (Ögel, 1993: 38).

Sikke 5. Akkoyunlulara ait olduğu değerlendirilen üzerinde altı köşeli yıldız şekli bulunan anonim sikke (Stephen Album Rare Coins,2022).

1.2.1.5. Saadet Düğümü

İç içe geçmiş iki ilmek şeklindeki saadet düğümü şekli Anadolu’da antik uygarlıklardan itibaren kullanılan bir şekildir. Birliğin yarattığı gücü, saadet ve mutluluğu, bolluğu, bereketi ifade eden eski ve yaygın bir simgedir. “Antik dönemde “Herakles Düğümü” olarak isimlendirilen bu şekil, Akkoyunlu ve Karakoyunlu sikkelerinde diğer motiflerle birleştirilerek kullanılmaya devam edilmiştir. Saadet düğümü sikke yüzeylerini kaplayan bir şekil olarak kullanılmanın yanında satır aralarında dolgu olarak da kullanılmıştır” (Türe, 2022).

Sikke 6. Akkoyunlulara ait üzerinde Saadet Düğümü sembolünü barındıran anonim sikke (Stephen Album Rare Coins, 2022).

1.2.2. Figürler

1.2.2.1. Hayvan Figürleri

Eski Türklerin hayvanlara yükledikleri farklı anlamlar, hayvan-ata kültü ve Türk mitolojisinde hayvanın önemi Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin hâkimleri tarafından da devam ettirilmiş bir kültürdür. “Her iki devletin kurucuları da neseplerini Oğuz Han’a dayandırmış, devlet isimlerinde diğer Türk boylarından kendilerini ayırt eden koyun sembolünü kullanmıştır” (Çay, 1983: 60). Ancak sonuçta her iki devlette Türk-İslâm kültürü üzerine inşa edildiğinden özellikle İslâm’ın yasakladığı canlı sembolizminin kullanılmamasına da riayet etmişlerdir. Elimize ulaşan sikkelerde bu nedenle hayvan figürlerine nadiren rastlanmaktadır (Çay, 1983: 59-60).

1.2.2.2. Aslan Figürü

Aslan figürü sikkeler üzerinde paranın ilk ortaya çıkışından itibaren yaygın olarak kullanılan hayvan figürüdür. Aslan; hükümdarın ve devletin gücü, kudret, cesaret, taht simgesi ve koruyuculuk olarak tasvir edilmiştir (Tuncer, 2012: 110-155).

Sikke 7. Akkoyunlulara ait üzerinde Aslan figürünü barındıran anonim sikke (Stephen Album Rare Coins,2022).

Sikkelerde aslan figürünün güneşle birlikte işlendiği görülmektedir. Bu kompozisyona “Şir-i Hurşid” adı verilmektedir. Bu kompozisyonda güç ve güneş birlikte tasvir edilmektedir. Ayrıca eski Türk mitolojisinde burç-gezegen ilişkisi de burada betimlenmektedir. Eski Türk inanışları aslan burcunun gezegeni olarak güneşi göstermektedir. Yeryüzünün hâkimi ve dünyanın hâkimi eşleştirilmiştir (Parlar, 2001: 123).

Sikke 8. Akkoyunlulara ait üzerinde aslan figürünü barındıran anonim sikke. (Stephen Album Rare Coins,2022).

Sikkelerde dikkat çeken bir diğer husus ise güneş figürünün üzerine işlenen insan yüzü imgesidir. Aslan figürünün sırt bölgesinde betimlenen bu figür; güç ve düşmana korku salmak olarak yorumlanmaktadır (Parlar, 2015: 19). Güneş motifinin içerisine insan yüzü çizilerek insana fayda sağlayan ve kendinden bir parça olduğunu gösteren anlamlarda kullanılmıştır (Kırıkçı, 2004: 104).

1.2.2.3. Bitkisel Figürler

Türk-İslâm kültüründe bitkisel motiflerin mimari, süsleme, minyatür gibi sanatlarda yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir (Algan, 2008: 81-84). Bununla birlikte sikke süslemelerinde bitkisel süslemelere diğer sanatlarda olduğu kadar sıklıkla karşılaşılmamaktadır. Motifler, genellikle küçük boşlukların kapanması amacıyla doldurucu unsur olarak tasarlanmıştır (Algan, 2008: 81-84).

Sikke 9. Akkoyunlu Sultanı Kasım'a ait üzerinde bitkisel figürler barındıran sikke (Stephen Album Rare Coins,2022).

Sikkeler üzerine betimlenen diğerk unsurlar gibi bitkisel figürler de sikkeler üzerine belirli bir noktadan başlamak suretiyle simetrik olarak işlenmiştir. İşlem yapılan sathın sınırlı olması nedeniyle bitkisel figürler belirli bir kompozisyondan ziyade yalnız kullanılmıştır. Akkoyunlu ve Karakoyunlu sikkelerinde de bitkisel figürler genelde dolgu olarak kullanılmıştır. Nadirde olsa sikkelerin en az bir yüzünü bezeyen bitkisel motiflerle karşılaşmaktadır. Bu şekilde darp edilen sikkelerin bitkisel süslemelerde ayna usulü simetri kullanıldığı görülmektedir. Motifi şerit şeklinde ikiye bölerek aynı simetride bitkisel motifin yansımasının işlendiği görülmektedir (Algan, 2008: 81-84).

Sikke 10. Akkoyunlu Sultanı Kasım'a ait üzerinde bitkisel figürler barındıran sikke (Stephen Album Rare Coins,2022).

Sikkelerde kullanılan bitkisel motifler; palmet, rumî, lotus olarak gruplandırılmıştır. Akkoyunlu ve Karakoyunlu sikkelerinde en yoğun kullanıma sahip olan bitkisel figür olarak palmet ve rumî ön plana çıkmaktadır. Eski Türk el sanatlarında yaygın olarak kullanılan bu iki figür birbirlerinin bileşenleri gibidir. Palmet palmiyeye olan benzerliğinden ötürü bu şekilde isimlendirilmiş ve palmetlerin her bir dalı da bir rumîyi oluşturmuştur (Aksu, 2002: 182).

1.2.4. Yazılar

Yazılar sikkelerde diğerk süsleme argümanlarından daha fazla kullanılması açısından önem arz etmektedir. Karakoyunlu ve Akkoyunlu sikkelerinde kontur ve dolgular haricinde genelde metin kısmı büyük yer kaplamaktadır (Baş, 2016:340).

Sikke 11. Karakoyunlu Sultanı Kara Yusuf'a ait küfi yazı kullanılmış sikke (Stephen Album Rare Coins,2022).

Yazılar Arap alfabesiyle sikkenin ön ve arka kısımlarında yer almaktadır. Genelde küfi ve sülüs⁵ hatlıdır. Nadirde olsa Malikî⁶ tarzı yazı tipi barındıran sikkeler mevcuttur. Yazılar sikke üzerinde dikey ve yatay hatta yer alırlar (Baş, 2006: 348).

“Yazılar içerisinde sikkenin darp yeri, darp yılı, sikkeyi darp ettiren hükümdarın ve halifenin adı, unvan ve lakabı gibi sikkeyi tanımlayacak ve tarihlendirecek önemli bilgiler bulunmaktadır” (Baş, 2006: 349).

“Akkoyunlu ve Karakoyunlu sikkelerinde sikkeyi bastıran hükümdarın ismi genel olarak halife isimleri ile birlikte sikkenin ön yüzünde yer almıştır. Genelinde olmasa bile sultanın lakap ve unvanı da bu metinlerde zikredilmektedir” (Baş, 2006: 349).

Yine bütün sikkelerde yer almamakla birlikte; “Kelime-i Tevhid, Besmele ve Kur’ân-ı Kerim’den ayetler de sikkelerde bulunan yazılar” olarak ortaya çıkmaktadır (Artuk, 1974: 835).

Sikkeler üzerindeki metinlerde imla hataları mevcuttur⁷. Bunun ana nedeni dikkatsizlik olarak değerlendirilebilir. Ayrıca çalışma alanının sınırlılığı, darphanelerdeki işinin ehli insan sayısının kısıtlılığı ve kalıpların küçük olması da bu hatalarda etkili olmuştur (Burn, 1983:199).

“Sikkeler üzerinde bulunan bir diğer görsel ise “damga” ya da “tamga”dır. Akkoyunlulara ait sikkelerde devlet tamgası olan “” figürü bulunurken, Karakoyunlularda ise “” koçbaşı figürü tamga olarak kullanılmıştır”(Çay, 1983:83).

⁵Düz, dik ve köşeli çizgilerin yerine yumuşamış ve yuvarlak, eğimli yazı şeklinin kullanılmasına verilen isimdir.

⁶ Dik, keskin, köşeli, geometrik görünümlü bir yazı çeşididir.

⁷ Bazı Karakoyunlu sikkelerinde Kelime-i Tevhid’de ( ) ال هلا ال ال ال ال (” kısmında bir tane “ل” fazladan yazılmıştır. Çoğu zaman “هلا”ın “ل” harfi, “ال ال ال ال ال”de olduğu gibi birlikte yazılmıştır. Bazı sikkelerde ise istifteki başarısızlıktan kaynaklı “رسول” bir arada yazılması gerekirken, “ل” harfi “هلا ل” ayrı yazılmıştır.

1.2.5. Para Birimleri ve Değerleri

Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin hüküm sürdüğü dönemlerde Anadolu bütünlüğünü kaybetmiş ve coğrafyada kurulmuş irili ufaklı birçok beylik ve devletin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Bu dönemde söz konusu devletler için en büyük tehdit Timur Devletidir. Özellikle teze konu iki devlet uzun süre Timurluların egemenliği altında hâkimiyet mücadelesini sürdürmüşlerdir. İki devletin de hâkim olduğu topraklar İpek Yolu'nu içerdiğinden özellikle tüccar ve kervanların ülke topraklarından geçtikleri görülmektedir. Doğu ile Batı arasında köprü vazifesi gören İpek Yolu beraberinde güzergâhında bulunan şehirlerde ticari hayatın gelişmesini de getirmiştir. Ayrıca İran'da üretilen ipeğin batıya nakli de bu iki devlet topraklarından yapılmaktadır. Bundan dolayıdır ki hem Karakoyunlu hem de Akkoyunlu Devletlerinde çevre devletler tarafından basılan paralar da ticari faaliyetlerde kullanılmıştır (Lowick,1990: 181-183).

Sikkelerin en önemli özelliği kullanılan maden tipi ve ağırlığıdır. Her devletin kendine has belirli standartlarda sikke darp ettirdikleri ve bunun devletlerarası ticarete bir kurun oluşmasına neden olduğu belgelerde görülmektedir (Bekadze,2017: 280-302). Her bir sikke bir nominal değere sahip olmakla birlikte esas belirleyici unsur sikkenin ağırlığı ve muhteva ettiği madendir (Bekadze,2017: 280-302).

Karakoyunlu Devleti önce Celayir sonra Timur devletlerinin kontrolünde ve sürekli bu devletlerle olan mücadelesi içerisinde genelde bu devletlerin kullanmış oldukları paraları damgalı madeni para olarak kullanmıştır. “Bu dönemde ayrıca Timur Devletinin para birimi olan “Tümen”i de (1 tümen 10.000 dinar) kullanmışlardır” (Burn, 1938: 176). Kara Yusuf'la birlikte tam egemenlik sağlayan devlet bundan sonraki süreçte kendi parasını üreterek kullanmıştır (Burn,1938: 173-197).

Karakoyunlularda genelde tenge adı verilen ve gümüşten darp edilen sikke kullanılmıştır. “Tengelerin ağırlıkları standart değildir ve 1.3 g.-5.4 g. arasında değişmektedir. Ayrıca 9 g. ağırlığında tam ayar gümüşten üretilen “kepeki dinar” da Karakoyunlular tarafından kullanılmıştır. Devletin son hükümdarı Cihanşah döneminde tengeler 5.15-5.20 g. aralığında sabit ölçüde darp edilmiştir” (Album,2011: 198). Cihanşah dönemine kadar Karakoyunluların

darpar ettikleri sikkeler sayılmaktan ziyade tartılmak suretiyle değer arz etmiştir (Robino, 1938: 98-135).

Cihanşah döneminde ağırlığı 3.5 g. olan ve Memlûk tarzında altın madeninden Eşrefi de darpar edilmiştir. Cihanşah döneminin darpar özelliklerine bakıldığında dönemsel olarak diğer devletlerin standart ağırlık birimleri doğrultusunda para basıldığı görülmektedir. Bu da paranın tartılmak değil sayılmak için üretildiğinin bir göstergesidir (Robino, 1938: 98-135).

Akkoyunlu Devletinde de anapara birimi “tenge” olsa da bunun yanı sıra “hasanbeği”, “karaca akçe”, “eşrefi”, “şam-ı eşrefi”, “Şahruhi” kullanılan diğer para birimleridir. Akkoyunlularda kullanılan tenge 4.8 g.-5.50 g. aralığında değişkenlik gösteren gümüşten imal edilmiş bir para birimidir. Karakoyunlu Devletinden farklı olarak tenge temel para birimi olarak kabul edilmiş ve onun ağırlığının belirli oranlarla azaltılması suretiyle diğer para birimleri türetilmiştir (Robino, 1938: 98-135).

Karaca akçe 0.30-0.35 g. ağırlığında olan ve gümüşten darpar edilen bir para birimidir. Karaca akçe varlığını Akkoyunlu Devletinin yıkılışından sonrada devam ettirmiş ve Osmanlı kanunnamelerinde bölge halkının vergilendirilmesinde bu para birimi kullanılmıştır. 3 karaca akçe 1 Osmanlı akçesine (0.931 g. gümüş) eşit olarak kabul edilmiştir (Akgündüz, 1991: 227).

Uzun Hasan döneminde basılan ve kendi adı ile zikredilen para birimine “hasanbeği” denilmektedir. Gümüşten basılan sikke, 1.58-1.65 g. ağırlığa sahiptir. Tıpkı karaca akçe gibi Akkoyunlu devletinin yıkılmasından sonra da kullanılmış ve/veya ölçülendirilmede kullanılmıştır. 1 hasanbeği 2 Osmanlı akçesi değerindedir (Özcan, 2011: 183).

Eşrefi, Memlûk Sultanı Melikü'l-Eşref Barsbay (1422-1438) tarafından darpar edilmesiyle birlikte İslâm coğrafyasında “el-eşrefi” unvanıyla hükmeden hükümdarların ortak para birimi olarak görülmektedir (Artuk,1967: 502). Akkoyunlu Devletinde Uzun Hasan ve sonrasındaki sultanlara ait eşrefiler basılmıştır. Eşrefi, altın madeni kullanılarak darpar edilmektedir ve 3.4 g. ağırlığa sahiptir. 1 eşrefi 50 Osmanlı akçesi değerindedir (Özcan, 2011:183). Akkoyunlu Devletinde ayrıca şam-i eşrefi denilen ve ağırlığı 2.7-2.8 g. olan altın sikkelerde kullanılmış olup bu sikke 40 akçe değerindedir (Özcan, 2011: 183).

Şahruhi olarak adlandırılan sikkeler 5.2-5.5 g. ağırlığındaki gümüşten darp edilen paralardır. 1 Şahruhi 6 Osmanlı akçesi değerindedir (Özcan, 2011: 183).

<i>Akkoyunlu Devleti</i>	<i>Osmanlı Devleti</i>
<i>Eşrefî</i>	50 akçe
<i>Şahruhi</i>	6 akçe
<i>Tenge</i>	2 akçe
<i>Şami Eşrefî</i>	40 akçe
<i>Hasanbeği</i>	2 akçe
<i>3Karaca akçe</i>	1 akçe
<i>3Tebrizi akçe</i>	1 akçe

Tablo 1. Akkoyunlu para birimlerinin Osmanlı akçesi karşısındaki değerleri (Akgündüz, 1991:227).

Karakoyunlu beylerine ait sikkeler beylere ve darp edildikleri darphaneye göre tasnif edilmiştir. Birçok gümüş sikkenin ağırlığı 0,92 gr. ile 6,24 gr. arasında değişmektedir. Mardin’de ve Âmid’de 1’er adet Timur’a tâbiyet döneminde darp edilmiş, ağırlığı bilinmeyen sikke bulunmaktadır. Karakoyunlu sikkelerinin ortalama ağırlığı 1,99 gr. dir. Darp edilen sikkelerin büyük kısmının ağırlıkları 1,0-1,5 gr arasındadır. Mardin darplı sikkelerden bazılarının ağırlığı ise 5,5-6,0 gr arasındadır (Album, 2011:268-270).

<i>Darp Yeri</i>	<i>Ağırlık g.</i>	<i>Karakoyunlu Beyleri</i>		
		<i>İskender</i>	<i>Kara Yusuf Pir Budak</i>	<i>Timur'a Tabiyet Dönemi</i>
<i>Mardin</i>	<i>0.50-1.00</i>	**	*	*
	<i>1.01-1.50</i>	**	*	27
	<i>1.51-2.00</i>	**	*	12
	<i>2.01-2.50</i>	**	*	*
	<i>2.51-3.00</i>	**	*	*
	<i>3.01-3.50</i>	**	*	*
	<i>3.51-4.00</i>	**	*	*
	<i>4.01-4.50</i>	2	*	*
	<i>4.51-5.00</i>	**	*	*
	<i>5.01-5.50</i>	**	*	3
	<i>5.51-6.00</i>	**	*	16
	<i>6.01-6.50</i>	**	*	3
	**	**	*	1

Tablo 2. Karakoyunluların Mardin’de darp ettirdiği sikkelerin ağırlıkları (Yılmaz, 2019:15).

1.2.6. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Sultanlarının Kullandığı Paralar

1.2.7. Akkoyunlu Sultanları Adına Basılan Paralar

Akkoyunlu Devleti'nin kuruluş aşamasında bölgede hâkim olan güçlü devletlerin ve özellikle Timurluların ve İlhanlıların hâkimiyetini kabul ettikleri ve ilk sultanların sikke bastırmak yerine damgalı madeni para kullanmak suretiyle söz konusu devletlere ait sikkeleri kullanıma sürdükleri görülmektedir. İlerleyen dönemlerde özellikle Kara Yülük Osman Bey'den itibaren kendi adlarına sikke bastırmak ve hutbe okutmak suretiyle devletin başında olmanın gerekliklerinden dolayı iki önemli emareyi gerçekleştirdikleri görülmektedir. Uzun Hasan ile birlikte özellikle bölgesel erk mücadelesi içerisinde oldukları Karakoyunlu topraklarının ele geçirilmesi ile birlikte toprakların genişlemesiyle dolaşıma sürülen para miktarının arttığı da görülmektedir. Ayrıca eski Türk devletlerinin genelinde olduğu üzere hanedan mensuplarına verilen hâkimiyet bölgelerinde adlarına sikke bastırdıkları da kaynaklarda yer almaktadır (Lowick, 1990:181-183).

Sultanlar ve adlarına bastırılan sikkelerle ilgili yapılan literatür taramasında, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunan sikkeler üzerinden hareket edilmiş olup, Akkoyunluların hakimiyet alanı içerisinde bulunan İran, Irak ve Azerbaycan bölgelerindeki kaynaklara sınırlı ulaşım sağlanmıştır. Sikkelerin de diğer tarihi eserler gibi özellikle yurtdışına nakledilerek buralarda gerçekleştirilen müzayedelerde satışa sunulduğu görülmektedir (Lowick, 1990:181-183).

1.2.7.2 Kara Yülük Osman Bey (1394-1434)

Kara Yülük Osman'a ait tüm sikkelerin Timur'un 1405'teki ölümünden sonra basıldığına inanılır ve neredeyse bu sikkelerin hiçbirinde tarih bulunmaz. Darphane adları da genellikle okunamaz durumda olmakla birlikte Erzincan-Kemah darphanesinde basıldığı; basım stilinden belirlenmektedir. Bu tasarımın tüm türleri, düz daire içinde hem ön yüze hem de arkaya sahiptir, ön yüzde satırlar arası dini bir metin (Kelime-i Tevhid) ve arka alanda satır aralarında darphane adı bulunmaktadır (Naskali,2011:158).

Sikke 12. Kara Yülük Osman Bey döneminde basılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022)

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
-----	Erzincan Stili	0.68 g.	Gümüş	Akkoyunlulara ait tamga, ve Osman Yazısı	“Allah La İlahe -----, Osman”ibareleri yer almaktadır

Tablo 3. Kara Yülük Osman Bey döneminde basılmış tenge 1’e ait ibareler.

Darp yılı belirsiz ve Erzincan stili, 0.68 g. ağırlığında gümüş tenge. Ön yüzde merkezde Akkoyunlu tamgası, etrafında küçük nokta şeklinde kontür işlemler görülmektedir. Ağırlığı yarım akçe olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır. (Album, 2011: 187).

Sikke 13. Kara Yülük Osman Bey döneminde basılmış tenge-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
-----	Erzincan Stili	1.29 g.	Gümüş	Akkoyunlu tamgası	Kelime-i Tevhid

Tablo 4. Kara Yülük Osman Bey döneminde basılmış tenge 2’de yer alan ibareler.

Darp yılı belirsiz ve Erzincan stili, 1.29 g. ağırlığında gümüş tenge. Ön yüzde merkezde Akkoyunlu tamgası. Arka yüzde kelime-i tevhid. Ayraç olarak kullanılan motifler arasında süslemeler (Album, 2011: 188).

Sikke 14. Kara Yülük Osman Bey döneminde basılmış tenge-3. (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı	Stil ve Figürler	Ağırlık	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
Belirsiz	Erzincan Stili	1.44 g.	Gümüş	Akkoyunlu Tamgası ve Osman Yazısı	Muhammed ve etrafında Kelime-Tevhid ibareleri yer almaktadır

Tablo 5. Kara Yülük Osman Bey döneminde basılmış tenge-3’te yer alan ibareler.

1.2.7.2. Celaleddin Ali Bey (1434-1444)

Kara Yülük Osman Bey’in ölümü üzerine oğlu tahta geçmiş, ancak ortaya çıkan taht mücadelesinde Hamza Bey’in gücü elinde toplaması üzerine Erzincan ve Bayburt bölgelerine çekilerek orada mücadelesini sürdürmüştür. Dolayısıyla adına basılan paralar bu bölge darphanelerinde darp edilmişlerdir (Naskali, 2011:154).

Sikke 15. Celaleddin Ali Bey döneminde basılmış tenge (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
1437- Bayburt	-----	1.75 g.	Gümüş	1437- Bayburt	"...Ali bin Osman...."

Tablo 6. Celaleddin Ali Bey'in tengesinde yer alan ibareler.

Celaleddin Ali Bey'in Osmanlı'ya ardından da kendi isteğiyle Halep'e gitmesiyle bölgede oğulları; Cihangir, Hasan ve Hüseyin Beyler müştereken hakim olmuşlardır. Bu döneme ait oldukça nadir bulunan bir sikke aşağıda verilmiştir (Naskali, 2011: 154).

Sikke 16. Cihangir, Hasan ve Hüseyin Beyler döneminde basılmış tenge. (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
----, Kemah	-----	1.39 g.	Gümüş	El- Emirza'ül-azam Üçler Emirza Halledallahu	Kelime-i Tevhid

Tablo 7. Cihangir, Hasan ve Hüseyin beylerin tengesinde yer alan ibareler.

Basım yılı belli olmamakla birlikte Kemah'ta darp edilmiş, 1.39 g ağırlığında gümüş tenge. Üzerinde "el-Emirza'ül-azam Üçler Emirza Halledallahu" yazısı bulunmaktadır (Album, 2011: 191).

1.2.7.3. Hamza Bey (1434-1444)

Sikke 17. Hamza Bey döneminde basılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
Amid	-----	2.58	Gümüş	Kelime-i Tevhid ve Dört Halife ismi	Sultanın ismi Hamza Bey ibaresi ve basım yeri Amid

Tablo 8. Hamza Bey'in tengesinde yer alan ibareler.

2.58 g., gümüş tenge. Amid'te darp edilmiş. Ön yüzde Kelime-i tevhid ve okunabilir durumda olduğu için dört halife ismi, arka yüzde sultanın ismi ve darphane ismi yer almaktadır (Album,2011:194).

Sikke 18. Hamza Bey döneminde basılmış tenge-2 (Stephen Album Rare 4Coins, 2022)

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
-----	Aslan ve Güneş	2.20 g.	Gümüş	Aslan ve Güneş motifleri	Sultanın adı Es-Sultan-ul Hamza ibaresi yer almaktadır.

Tablo 9. Hamza Bey'in 2. tengesinde yer alan ibareler.

2.20 g. gümüş tenge. Darp yeri belli değil. Ön yüzde aslan ve güneş, arka yüzde sultanın adı bulunmaktadır (Album,2011:194).

Sikke 19. Hamza Bey döneminde basılmış tenge-3 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
----, Arapkir	-----	0.67 g.	Gümüş	Hamza Bin Osman ibaresi	Kelime-i Tevhid

Tablo 10. Hamza Bey'in 3. tengesinde yer alan ibareler.

“0.67 gr., gümüş tenge. Arapkir’de darp edilmiş. "..... / duribe şehr-i Arabkir / Hamza bin Osman" yazısı bulunmakta” (Album,2011:195).

1.2.7.4. Cihangir Mirza (1444-1453)

Sikke 20. Cihangir Mirza döneminde basılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
----, Amid	Balık Figürü	2.87 g.	Bakır	Akkoyunlu tamgası, ve Cihangir Mirza ibaresi	Daire içerisinde yüzen iki balık figürü

Tablo 11. Cihangir Mirza'nın bakır tengesinde yer alan ibareler.

“2.87 g., Bakır tenge. Amid’te darp edilmiş. Ön yüzde daire içerisinde kare ve onun merkezinde Akkoyunlu tamgası. Onun dışında Sultan’ın ismi. Arka yüzde; daire içerisinde yüzen iki balık figürü olduğu görülmektedir” (Album,2011:197). Balık figürünün Türk kültüründe bereketi simgelediği bilinmekle beraber daha önce görsellerini paylaştığımız sikkelerde “balık” figürü görülmemektedir. Balık figürünün daha geç dönemlerde dönemin şartları, inanış ve coğrafya gibi unsurların dikkate alınmasıyla kullanıldığı düşünülebilir.

Sikke 21. Cihangir Mirza döneminde basılmış tenge-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, Amid	Balık Figürü ve çiçek süsleme motifleri	4.05 g.	Bronz	Amid Darphanesi ibaresi ve Akkoyunlu tamgası ile beraber, “Adil Sultan Cihangir, onun saltanatı ebedidir.” İbaresini yer almaktadır.	Kelime-i Tevhid, balık figürü ve çiçek süslemeleri

Tablo 12 Cihangir Mirza’ya ait bronz tenge üzerinde yer alan ibareler.

4.05 g., bronz tenge. Amid’te darp edilmiş. Ön yüzde darphane ismi ve Akkoyunlu tamgası, saat yönünün tersinde “Adil Sultan Cihangir, onun saltanatı ebedidir” yazısı; arka yüzde kelime-i tevhid, balık figürü, süsleme olarak çiçek kullanılmış (Album, 2011:197).

1.2.7.5. Mahmud Bey (1446-1450)

Cihangir Mirza’nın hükümranlılığı sırasında Erzincan bölgesinde hâkimiyet tesis eden Mahmud Bey burada kendi adına sikke bastırmıştır. Taht mücadelesinin yaşandığı bu dönemde kısa süreli de olsa bölgede hâkim olan Mahmud Bey adına basılan ve nadir olarak bulunan sikkeler, Türk devletlerinin genelinde görülen hâkimiyet mücadelesinin belgelenmesi açısından önem arz etmektedir (Naskali,2011: 160).

Sikke 22. Mahmud Bey tarafından bastırılmış tenge (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
1446-1450, Erzincan	-----	1.67 g.	Gümüş	"el-Melik el-Adil Mahmud Bahadır Halledallahu Mülke" ibaresi yer almaktadır.	Kelime-i Tevhid

Tablo 13. Mahmud Bey tarafından bastırılan gümüş tengede yer alan ibareler.

1446-1450 yılları arasında, Erzincan'da darp edilmiş, 1.67 g. ağırlığında gümüş sikke. Yüzünde "el-Melik el-Adil Mahmud Bahadır Halledallahu Mülke" yazısı bulunmakta (Album, 2011:195).

1.2.7.6. Uzun Hasan (1453-1478)

Kardeşi Cihangir ile olan saltanat mücadelesini kazanarak 1453 yılında tahta çıkan Uzun Hasan, Akkoyunlu devletindeki taht mücadelesine son vererek birliği sağlamış ve ezeli rakipleri Karakoyunlu devletini yıkarak topraklarına egemen olarak Akkoyunluların altın dönemini yaşamasını sağlamıştır. Uzun Hasan döneminde devlet her alanda gelişmiş bu gelişmeden sikkelerde payını almıştır. Akkoyunlu devletinde ilk altın paranın bu dönemde basıldığı görülmektedir (Naskali, 2011:160).

Sikke 23. Uzun Hasan tarafından bastırılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, Tebriz	-----	5.9 g.	Gümüş	Tebriz darphanesi ibaresi ve “Adl-i Sultan Hasan al Hilla” ibaresi yer almaktadır.	-----

Tablo 14. Uzun Hasan tarafından bastırılan gümüş tengede yer alan ibareler.

5.9 g., gümüş tenge. Tebriz’de darp edilmiş damgalı madeni para. Üzerinde darphane ismi ve üçgen alanda “Adl-i Sultan Hasan Al hilla” damgalı (Album, 2011:197).

Sikke 24. Uzun Hasan tarafından bastırılmış eşrefi. (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, Tebriz	-----	4.41 g.	Altın eşrefi	“Es sultan-ul Hasan ----- “ibaresi yer almaktadır.	Kelime-i Tevhid

Tablo 15. Uzun Hasan döneminde basılan altın eşrefi üzerinde yer alan ibareler.

4.41 g., altın eşrefi. Tebriz’de darp edilmiş (Album, 2011:197).

Sikke 25. Uzun Hasan tarafından bastırılmış tenge-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
-----	Damgalı Madeni Para	5 g.	Gümüş	“Allah, adl-i sultan, Abul Nasr Hasan Bahadır” damgalı, daha önce Sultan Hüseyin damgası vurulmuş Şahruh’a ait Timur Sikkesi	“Es- Sultan -----“

Tablo 16. Uzun Hasan döneminde bastırılmış, damgalı Timur sikkesi üzerinde yer alan ibareler.

5 g., gümüş tenge. Darp yeri belirsiz damgalı madeni para. Yonca içerisinde “Allah, adl-i sultan, Abul Nasr Hasan Bahadır” damgası vurulmuş. Daha önce Sultan Hüseyin’in damgası olan Şahruh’a ait Timur sikkesi (Album, 2011:197).

Sikke 26. Uzun Hasan tarafından bastırılmış tenge-3 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp yılı ve yeri	Stil ve figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Üzerinde yer alan ibareler
---, Erzincan	-----	1.52 g.	Gümüş	“Erzi.../El-vasıl bin, El Melik/Şeyh/Hasan bin Osman ibareleri bulunmaktadır.

Tablo 17. Uzun Hasan Tarafından bastırılan tengede yer alan ibareler.

1.52 g., gümüş tenge. Muhtemelen Erzincan’da darp edilmiş. Üzerinde “Erzi.../ El-vasıl bi’el Melik/ Şeyh / Hasan bin Osman” yazısı bulunmakta (Album,2011:198).

1.2.7.7. Halil Bey (1478)

Kısa süren saltanatı kardeşi Yakup ile girdiği mücadeleyi kaybetmesi üzerine sonlanmıştır (Naskali,2011:156).

Sikke 27. Halil Bey tarafından bastırılmış tenge (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
-----	Geometrik figür olarak kare şekli kullanılmış.	4.21 g.	Gümüş	Hasan bin Halil merkezdeki kare şeklin içerisinde yer alan ibare.	Kelime-i Tevhid.

Tablo 18. Halil Bey döneminde bastırılmış gümüş tenge üzerinde yer alan ibareler.

4,21 g., gümüş tenge. Halil ismi merkezde ve kare ile çevrilmiş. Çok geniş kalıplarla vurulmuş bir sikke (Album, 2011: 178).

1.2.7.8. Yakup Bey (1478-1490)

Uzun Hasan döneminde sonra devletin istikralı bir şekilde yönetildiği, genişlemenin yanı sıra ilim, bilim ve sanatta da atılım kaydedilen dönem olarak dikkat çekmektedir (Woods,1993: 57).

Sikke 28. Yakup Bey tarafından bastırılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, Demavend (İran)	Reform Sonrası tarzda basılmış kontursüz, çerçeveli	5.05 g.	Gümüş	Es- Sultanul Adl, ----- Yakub” ibaresi yer almaktadır.	“fa’man ya’mulu (umut) ibaresi yer almaktadır.

Tablo 19. Yakup Bey tarafından bastırılan gümüş tengede yer alan ibareler.

5.05g., gümüş tenge. Demavend (İran) darp edilmiş. Reform sonrası tipte sikke özelliği göstermekte olup üzerinde fa’man ya’mulu (umut) ibaresi bulunmakta (Album,2011:197).

Sikke 29. Yakup Bey tarafından bastırılmış tenge-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
-----	Geometrik şekil olarak Kare şekli görülmektedir.	5.11 g.	Gümüş	Halife isimleri ve Sultan Yakup'un ismi	“Allah krallığını korusun” ve kare içerisinde “Bir zerre ağırlığınca iyilik yapan onu ödüllendirir.” ibareleri yer almaktadır.

Tablo 20. Yakup Bey döneminde bastırılan gümüş 2. tengede yer alan ibareler.

5.11 g., gümüş. Ön yüzde halifeler ve sultan Yakup'un ismi, arka yüzde “Allah krallığını korusun” ve kare içerisinde “Bir zerre ağırlığınca iyilik yapan onu ödüllendirir.” yazılarını ihtiva etmektedir (Album,2011:198).

1.2.7.9. Baysungur (1490-1493)

Yaşı küçük olmasına rağmen başa geçirilmiş ancak kısa süren saltanatında iç mücadelelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Kısa saltanatına rağmen adına basılmış sikkeler fazlasıyla mevcuttur (Naskali,2011:160).

Sikke 30. Baysungur tarafından bastırılmış tenge (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, Bitlis	-----	1.92 g.	Gümüş	Es- Sultan'ul Azam, Sultan Baysungur ibaresi	Herakles düğümü dediğimiz motifler, -----

Tablo 21. Baysungur tarafından bastırılan gümüş tengede yer alan ibareler.

1.92 g., gümüş, 2/5 tenge. Bitlis'te darp edilmiş (Album, 2011:197).

Sikke 31. Baysungur tarafından bastırılmış eşrefi (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
-----	-----	3.3 g.	Altın	-----	-----

Tablo 22. Baysungur tarafından bastırılan altın eşrefi de yer alan ibareler.

3.3 g Altın (Album,2011:197).

1.2.7.10. Rüstem Bey (1493-1497)

Baysungur yerine tahta geçmiş ve kısa süreli bir iç istikrar dönemi sağlamıştır (Naskali,2011:160).

Sikke 32. Rüstem Bey tarafından bastırılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, Tebriz	-----	4.84 g.	Gümüş	Eşhedü enla İlahe İllallah, Dört halife ismi; Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali isimleri	Duribe-i Tabriz, Sultan-ul Azam Rüstem ibareleri yer almaktadır.

Tablo 23. Rüstem Bey tarafından bastırılan gümüş tenge de yer alan ibareler.

4.84 g. gümüş tenge. Tebriz’de darp edilmiş. Ön yüzde şehadet, yanlarında dört halifenin ismi, arka yüzde darphane ismi ve sultanın ismi (Album,2011:199).

Sikke 33. Rüstem Bey tarafından bastırılmış tenge-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, Çaldıran	-----	1.93 g.	Gümüş	Es-Sultan'ul Azam Rüstem Haledallahu	Ortadaki Kare içerisinde Ali ismi ve kenarlarda 12 Şii imamının adı Ali, Hasan, Hüseyin, Zeynelabidin, Muhammed Bakir, Cafer-i Sadek, Musa Kazim, Ali Rıza, Muhammed Taki, Ali Naki, Hasan Askeri, Mehdi isimleri yer almaktadır.

Tablo 24. Rüstem Bey tarafından bastırılan 2. gümüş tenge de yer alan ibareler.

1.93 g., gümüş tenge. Çaldıran darphanesinde basılmış. Arka yüzde 12 Şii imamının adı, merkezde iki kare içinde Ali adı. Bu sikke Akkoyunlularda nadir görülen Şii kombinasyonlarından birisidir (Album,2011:199).

Sikke 34. Rüstem Bey tarafından bastırılmış eşrefi (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, Kashan	-----	3.37 g.	Altın	Adl Sultan Rüstem ibaresi	Duribe-i Kashan ibaresi, -----

Tablo 25. Rüstem Bey'e ait altın sikkede yer alan ibareler.

3.37 g., altın eşrefi. Kashan darphanesinde basılmış. Ön yüzde Adl Sultan Rüstem yazısı bulunmakta, arka yüzde darphane ismi var (Album,2011:199).

1.2.7.11. Göde Ahmet Bey (1497)

Fatih'in torunu olan Göde Ahmed çok kısa süre tahtta kalmış ve bir isyanı bastırırken attan düşerek ölmüştür. Kısa saltanatına rağmen adına kesilmiş sikkeler bulunmaktadır (Naskali,2011:161).

Sikke 35. Göde Ahmed Bey tarafından bastırılmış tenge-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
-----	-----,	4.68 g.	Gümüş	Al Qa'in bi-amr Allah ibaresi	Kelime-i Tevhid

Tablo 26. Göde Ahmed Bey'e ait gümüş tengede yer alan ibareler.

4.68 g., gümüş tenge. Darp yeri belirsiz. Al Qa'in bi-amr Allah yazısı darp edilmiş (Album,2011:197).

Sikke 36. Göde Ahmed Bey tarafından bastırılmış tenge-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, Erzincan	-----	5.14 g.	Gümüş	Al- Sultan Al Adil Ahmed Bahadır ibaresi	Duribe-i Erzincan ibaresi

Tablo 27.Göde Ahmed Bey tarafından bastırılan 2.gümüş tengede yer alan ibareler.

5.14 g., gümüş tenge, Erzincan darplı. Ön yüzde Al-Sultan Al-Adil Ahmed Bahadır arka yüzde ise darphane ismi bulunmakta (Album,2011:196).

1.2.7.12. Muhammed Mirza (1497-1502)

Akkoyunlular tarihinin son hükümdarıdır. Daha ziyade taht mücadelesi ile geçen iktidarı süresinde birliği sağlamaya çalışmışsa da devletin Safevi devleti tarafından ele geçirilmesini ve bunun sonucu devletin yıkılmasını engelleyememiştir (Naskali,2011:162).

Sikke 37. Muhammed Mirza tarafından bastırılmış tenge (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, Simnan	-----	4.7 g.	Gümüş	“Abü’l Muzaffer ---- ---“ ibaresi	Kelime-i Tevhid

Tablo 28. Muhammed Mirza tarafından bastırılan gümüş tengede yer alan ibareler.

4.7 g., gümüş tenge, Simnan darplı. Abü’l Muzaffar lakabı basılmış (Album,2011:195).

1.2.7.13. Anonim Sikkeler

Sikke 38. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

4.31g., bakır, darp yeri bilinmiyor. Güneşin önünde sola ilerleyen aslan figürü (Album,2011:194).

Sikke 39. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

3.11 g., Bakır, darp yeri bilinmiyor. Ön yüzde güneş ve aslan, arka yüzde Akkoyunlu tamgası (Album,2011:193).

Sikke 40. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-3 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

4.17 g., Bakır, darp yeri bilinmiyor. Ön yüzde güneşin önünde sağa ilerleyen aslan aslanla güneş arasında Akkoyunlu tamgası, arka yüzde daire içerisinde altı köşeli yıldız (Album,2011:184).

Sikke 41. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-4 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

4.17g., bakır. Ön yüzde sağa doğru aslan arkasında güneş motifi, arka yüzde daire içerisinde Akkoyunlu tamgası (Album,2011:175).

Sikke 42. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-5 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

2,40 g., bakır, Erzincan darphanesinde basılmış. Ön yüzde Akkoyunlu tamgası, arka yüzde darphane adı (Album,2011,174).

Sikke 43. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-6 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

2,07 g. bakır. Ön yüzde Akkoyunlu tamgası (Album,2011:176).

Sikke 44. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-7 (Stephen Album Rare Coins,2022).

14,15 g. Bakır. Ön yüzde merkez daire içerisinde Akkoyunlu tamgası. Arka yüzde daire ve onun içerisinde dikdörtgende Allah yazısı. Dönem içerisinde bulunmuş en ağır sikke (Album,2011:178).

Sikke 45. Akkoyunlu dönemine ait anonim sikke-8 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Bronz., 3,14 g., 1468/1469 basım yılı. Sağa yürüyen aslan arkasında güneş motifi, diğer yüzde daire içerisinde Akkoyunlu tamgası etrafında kufi yazı (Album,2011:174).

1.2.8. Karakoyunlu Sultanları Adına Basılan Paralar

Karakoyunlu Devleti'nin tarih sahnesinde bulunduğu sürenin büyük bölümünde Celayir ve Timurlularla mücadele içerisinde olduğu görülmektedir. Bu nedenle Cihanşah'a kadar çoğunlukla countermark sikkelerin toprakları içerisinde dolaşımında olduğu görülmektedir. Nadiren de olsa sultanların kendi adlarına bastırıldığı paralara rastlanmaktadır. Basılan paralar yoğunlukla gümüş madeni kullanılarak darp edilmiş olmakla birlikte, günümüze ulaşmış altın sikke sayısı kısıtlıdır (Naskali,2011:157).

1.2.8.1. Kara Yusuf (1389-1400, 1406-1420)

Kara Yusuf hükümranlılığı süresince önce Celayirlilerle sonra Timur ile mücadele içerisinde olmuştur. Devlet 1400-1406 yılları arasında Timurluların kontrolü altında kalmıştır. Bu dönemde kullanılan sikkeler genelde Timur İmparatorluğuna ait olup countermark olarak kullanıma sürülmüştür. Dönemin dikkat çeken bir diğer özelliği beliren Timur tehlikesine karşı, Karakoyunlu topraklarına yakın bazı kalelerde yerel olarak basılmış sikkelerin bulunmasıdır. Ayrıca bu dönemde basılan sikkelerin genelinde basım tarihi bulunmamaktadır (Naskali,2011:157).

Sikke 46. Karakoyunlu Kara Yusuf dönemine ait gümüş sikke-1 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, Kazvin	-----	3.97 g.	Gümüş	-----	-----

Tablo 29. Kara Yusuf ve oğlu Pir Budak adına basılan gümüş tengede yer alan ibareler.

3.97 g., ağırlığında, gümüş tenge. Kazvin’de darp edilmiştir. Kara Yusuf ve oğlu Pir Budak adına darp edilmiştir. Yerel tasarıma sahiptir. Muhtemelen yerel valinin emriyle doğudan istila eden Timurlulara karşı Karakoyunlu desteğini almak amacıyla darp edilmiştir (Album,2011:178).

Sikke 47. Karakoyunlu Kara Yusuf dönemine ait gümüş sikke-2 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
----, Bitlis	Altıgen ve çiçek figürleri	5.50 g.	Gümüş	Kara Yusuf ve Pir Budak isimleri	Devlet tamgası koçbaşı simgesi, kelime-i tevhid ve Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali isimleri yer almaktadır.

Tablo 30. Kara Yusuf ve Oğlu Pir Budak’a ait 2. gümüş tenge üzerinde yer alan ibareler.

5.50 g. ağırlığında gümüş tenge Bitlis darphanesinde basılmış. Ön yüzde çiçekli bir altıgen içerisinde Kara Yusuf ve oğlu Pir Budak’ın isimleri, arka yüzde 3. satırda devlet tamgası olan “koçbaşı” simgesi, kelime-i tevhid ve dört halifenin ismi (Album,2011:186).

Sikke 48. Karakoyunlu Kara Yusuf dönemine ait gümüş sikke 3 (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, İsfahan	-----	5.09 g.	Gümüş	“ Es- Sultan ---- - Yusuf Haledallahu”	Kelime-i Tevhid

Tablo 31. Kara Yusuf'a ait 3. gümüş tengede yer alan ibareler.

5.09 g. ağırlığında gümüş tenge. İsfahan darphanesinde basılmış (Album,2011:198). Kara Yusuf'un İsfahan'ı kontrolü altına aldığına dair hiçbir kanıt bulunmamakla birlikte İran'da beliren Timur tehlikesine karşı destek umanlar tarafından Kara Yusuf adına bastırılmış olduğu değerlendirilmektedir (Naskali,2011:157).

1.2.8.2. İskender Mirza (1420 – 1434)

Sikke 49. Karakoyunlu İskender Mirza dönemine ait gümüş sikke (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
----, Şirvanşah	Dikdörtgen	4.62 g.	Gümüş	Hükmeden Halil Allah ibaresi ve dikdörtgen içerisinde “----- Hakka sığınan kurtulmuştur.” İbareleri yer almaktadır.	“----- Allah” alt kısmında yer almaktadır.

Tablo 32. İskender Mirza’ya ait gümüş sikke üzerinde yer alan ibareler.

4.62 g. gümüş tenge. Şirvanşah’ta darp edilmiş. Ön yüzde hükmeden Halil Allah ve dikdörtgen içerisinde “Hakka (Allah’a) sığınan kurtulmuştur.” ibaresi bulunmaktadır (Album,2011:198).

Sikke 50. Karakoyunlu İskender Mirza dönemine ait altın sikke (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
-----	-----	1.09 g.	Altın	“Es Sultan’ul azam Sultan İskender Mirza”	Kelime-i Tevhid

Tablo 33. İskender Mirza’ya ait altın sikke üzerinde yer alan ibareler.

1.09 g. altın. İskender’in bilinen tek altın sikkesidir. Sünni ve Şii kombinasyonunu barındırmaktadır. Ön yüzünde sultanın adı, arka yüzde kelime-i tevhid (Album, 2011:174).

1.2.8.3. Cihan Şah (1434 – 1467)

Sikke 51. Karakoyunlu Cihanşah dönemine ait gümüş sikke (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
-----	-----	5.04 g.	Gümüş	Kelime-i Tevhid ve dört halifenin ismi	“ Sultan al-azam Cihanşah Bahadır Halid ibareleri yer almaktadır.

Tablo 34. Cihanşah’a ait gümüş sikke üzerinde yer alan ibareler.

5.04 g. gümüş. Ön yüzde Kelime-i Tevhid ve dört halifenin isimleri; arka yüzde Sultan Al-Azam Cihanşah Bahadır Halid ibareleri bulunmaktadır (Album,2011:194).

1.2.8.4. Hasan Ali (1467-1468)

Sikke 52. Karakoyunlu Hasan Ali dönemine ait gümüş sikke-1. (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
-----	Contermark (damgalı madeni para)	4.28 g.	Gümüş	-----	-----

Tablo 35. Hasan Ali Bey'e ait gümüş sikke üzerinde yer alan ibareler.

4.28 g. gümüş tenge. Şahruh'un sikkesi üzerine "adl Mirza Ali" countermarkı ile kullanılmış (Album,2011:176).

Sikke 53. Karakoyunlu Hasan Ali dönemine ait gümüş sikke-2(Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, Tebriz	-----	9.52 g.	Gümüş	"Sultan al-azam Hasan Ali ----- --"	Kelime-i Tevhid ve 12 imamın isimleri yer almaktadır.

Tablo 36. Hasan Ali Bey'e ait 2. gümüş sikke üzerinde yer alan ibareler.

9.52 g. çift tenge. Tebriz darphanesinde basılmış. Arka yüzde sünni kelime-i tevhid ve 12 imam ismi. Sünni-Şii kombinasyonu (Album,2011:185).

1.2.8.5. İsfahan

Kara Yusuf'un oğullarından İsfahan, Bağdat şehrinde babasının döneminde hüküm sürmüş ve adına sikke bastırmıştır. Diğer Türk hanedanlarında da görülen bu durum hâkimiyet bölgesinde yapılagelen bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır (Naskali,2011:160).

Sikke 54. Karakoyunlu İsfahan adına basılmış gümüş tenge (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darp Yılı ve Yeri	Stil ve Figürler	Ağırlık g.	Kullanılan Maden	Ön Yüzde Yazanlar	Arka Yüzde Yazanlar
---, Bağdat	Çiçek motifi	8.56	Gümüş	“Aliyyül veliyullah el - Hasan, el Hüseyin, Sultan İsfahan ----.”	Kelime-i Tevhid yer almaktadır.

Tablo 37. Sultan İsfahan'a ait gümüş tengede yer alan ibareler.

8.56 g. gümüş, ağır tenge, basım yeri Bağdat. “Hasan ve Hüseyin Allah'ın elçisinin torunlarıdır.” ibaresi bulunmaktadır (Album,2011:189).

İKİNCİ BÖLÜM

2. AKKOYUNLU VE KARAKOYUNLULARDA EKONOMİK BİR UNSUR OLARAK PARA

2.1. Coğrafya ve Ekonomik Faaliyetlere Genel Bakış

Karakoyunlu ve Akkoyunlu toprakları doğu ile batı arasında düğüm noktası olarak adlandırılabilir bir bölgede bulunmaktadır. Anadolu'nun doğusu, Irak, İran ve Kafkaslar üzerinde hâkim olmuş bu iki devlet, topraklarının konumu itibarı ile İpek Yolu güzergâhında bulunmaları, egemenlikleri altındaki şehirlerde ticari faaliyetlerin sürekli ve yoğun bir şekilde yapılmasını da beraberinde getirmiştir. Elbette ki her iki devlette ardılları oldukları devletlerin ticari ve ekonomik düzenlerini devam ettirmekle birlikte, özellikle tarih sahnesinde daha uzun kalmış Akkoyunlu Devletinde, bu husus üzerinde daha fazla durulduğu görülmektedir (Hasanzade,2001:215-217).

Her iki devletin de hâkimiyet bölgelerinde konargöçer hayatın devamı, toplum yapısının boy/aşiret sistemine dayanması ve yerleşik hayatın kale duvarları içerisinde idamesi, özellikle toplumsal birliğin sağlanmasına ve dolayısıyla ekonomik faaliyetlere de etki etmiştir. Coğrafi şartlar ve kozmopolitik yapı devletlerin ekonomik alanda tam hâkimiyet kurmalarına ancak merkezi yönetimin tesisi ile müsaade etmiştir. Özellikle Karakoyunlu Devleti'nin tam merkezileşmesi Cihanşah ile birlikte olmuş ancak bu süreç fazla uzun sürmemiştir. Her iki devletinde tarih sahnesine çıktıkları dönemlerde Moğollardan kalan otorite boşluğu ve Timur istilaları bu coğrafyada yaşayan nüfusun yerleşik hayata geçmesine müsaade etmemiştir (Hunci,2004:25-28).

Coğrafyanın Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin ticari faaliyetlerine olumlu olduğu kadar olumsuz etkileri de olmuştur. Özellikle üretilen ya da ticari faaliyetler sonucunda elde edilen ve Avrupa pazarına satılması planlanan metaların, söz konusu alıcı coğrafyaya kolay bir şekilde ulaştırılması anlamında deniz bağlantısına sahip olunmaması büyük bir engel teşkil etmiştir. Trabzon Rum İmparatorluğu, Akkoyunlular için bu açıdan önem arz eden bir konuma sahip olmakla birlikte Uzun Hasan'ın evlilik yolu ile tesis ettiği iyi ilişkiler Fatih'in bu devleti tarih sahnesinden kaldırması ile sonuçsuz kalmış ve Akkoyunlular için önemli bir ticari aktarım

noktası elden çıkmıştır. İkinci önem arz eden Karamanoğullarının da yine Fatih tarafından ilhakı sıcak denizlere inmenin tamamen önünü keserek ticaret hacminin önünde büyük bir engel teşkil etmiştir (Minorsky,2000:254-256).

Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerindeki malî yapının ardılları oldukları Selçuklu, İlhanlı ve Celayirli devletleriyle benzeştiği; hatta sıkça münasebet halinde oldukları Timur Devletinden de etkilendikleri görülmektedir (Uzunçarşılı, 1969: 205). Özellikle mali ıslahatların oluşumunda Timur Devletinin etkisi yadırganamaz ölçüde fazladır. Bunun en önemli belirtisi olarak uyguladıklarını vergi reformunun Timurluların vergi reformlarına benzemesini gösterilebiliriz (Hinz, 1992: 89).

Akkoyunlu Devletinde mali yapılanmanın başında vezir bulunmaktaydı (Woods, 1993:25). Devlet yapılanmasında idare teşkilatının merkezi büyük divan adını almaktaydı ve bu divanın reisine sahib-i divan denilmekteydi (Yınanç, 1978: 23). Devletin tüm mali işlerini yöneten sahib-i divan sadece sultan ve vezire karşı sorumluydu. Akkoyunlularda sahib-i divan genelde İranlılardan seçilmekle birlikte, Karakoyunlularda bu makama daha ziyade Türkmenlerin atandığı ve bu unvanın yanında emir-i türkmen sıfatının da geçtiği görülmektedir (Hasanzade, 2001: 215). Tarih-i Diyarbekiriye’de ismi zikredilen Emir Şah Ali Bey Bayrami Cihanşah’ın emir’ül ümerası olmakla birlikte aynı zamanda sahib-i divan olarak görülmektedir (Tihrani, 2001: 400). Akkoyunlularda bu makamın önemini Devvani’nin *Arz-ı Sipah-i Uzun Hasan* isimli yazısında Hacı Kemaleddin Ali’nin ismini zikrederek vazifesini; “tahsil-i medahil ve zabt-ı ehvab-ı emval” olarak belirtmiştir. Bu ifadeden sahib-i divanın görevinin devletin gelirlerini hesaplamak ve muhasebe etmek olduğu anlaşılmaktadır (Devani, ...: 47). Sahib-i divan’ın yardımcısı olarak kayıtlarda geçen sahib-i azam ise mali işlerde devlet kademesinde sorumlu en yüksek kademede üçüncü kişidir. Bu makam yalnızca Akkoyunlularda karşımıza çıkmaktadır (Hasanzade, 2001: 216). Mali yapının bir diğer elemanı ise hazin (haznedar)’dır. Emirlerden seçilen haznedarın görevi, devlet hazinesinin muhafazası ve sarfiyatına nezaret etmektir (Hasanzade, 2001: 217).

Karakoyunluların son dönemleri ve Akkoyunluların Uzun Hasan ile başlayan yükseliş dönemlerinde merkezi otoritenin güçlenmesi ile birlikte, devlet sınırları içerisinde yaşayan halkın da ekonomik faaliyetlerde daha etkin rol aldığı görülmektedir. Her iki devletinde ekonomik yapısının temelini tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Bu faaliyetler sonucu elde

edilen ürünler özellikle ipek yolu üzerinde kurulmuş şehirlerde pazarlanma imkânı bulmaktadır. Devlet bu noktada söz konusu bölgelerin emniyet ve huzurunun sağlanması görevini icra ederken, satılan, pazara getirilen ya da toprakları üzerinden gerçekleşen transit geçişlerden vergi alarak mali açıdan gücünü sağlamlaştırmaktadır. Ticari yollar üzerinde bulunan şehirlerin özellikle ticari faaliyetler için imarı da merkezi devlet tarafından sağlanmış, bölgede bulunan emirler vasıtasıyla bu yapıların inşası sağlanmıştır. Her ne kadar günümüze Safevi Devletinin talanı nedeniyle çok fazla eserleri ulaşmamışsa da bu denli yoğun ticari faaliyetlerin gerçekleşebilmesi için gerekli yapıların inşa edildiği özellikle Venedikli seyyahların aktarımlarıyla desteklenmektedir (Barbaro, 1873: 73-79).

Tarım egemen bir mali yapı içerisinde toprakların dağılımı da önem arz etmektedir. Karakoyunluların arazi sisteminin; divani topraklar, hassa topraklar, mülki topraklar, vakıf arazisi, ikta ve soyurgal⁸dan ibaret olduğu görülmektedir (Mircaferi, 2015: 275). Akkoyunlularda da benzer bir toprak sistemine rastlanmaktadır (Minorsky, 1999: 957).

Uygulanacak vergilendirmeler bölgesel olarak değerlendirilmekte ve her şehrin özelinde oluşturulan kanunnameler ile bu tutarlar belirlenmektedir. Devletin ekonomik gücünün temeli toplanan vergilere bağlıdır ki, jeopolitik ve jeostratejik açıdan çevre devletlerin sürekli tehdidi altında bulunan devletin, bu tehditlere karşı koyabilmesi için her daim hazır bulundurması gereken ordunun ağır maliyetinin karşılanması ancak bu vergilerle sağlanabilmektedir (Minorsky, 1999:957).

Her ne kadar devlet vergilerle ayakta duruyor olsa da halkın refah düzeyinin artırılması için özellikle Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından yapılan vergi reformu sayesinde, hem halkın refah düzeyi artırılmış hem de halkın merkezi otoriteye bağlılığı artırılmıştır. Merkezi otoritenin ticari ve ekonomik kalkınma açısından çözüm bulması gereken bir diğer konu ise tüccar kervanlarının maruz kaldıkları yağmanın engellenmesi ve bu kervanların güvenli bir şekilde ülke topraklarından geçişinin teminidir. Uzun Hasan'ın Rakka bölgesinde kervanlara rahat vermeyen Neşib, Unenyn, Rebia gibi Arap aşiretlerine karşı güç kullanarak bölgenin

---

⁸ Toprağa dayalı vergi

emniyetini tesis etmesi, ticarete verilen ehemmiyeti gözler önüne sermektedir (Uzunçarşılı, 1969: 246).

Karakoyunlular hakkında detaylı bilgilere erişilemese de özellikle Akkoyunlular tarafından uygulanan vergi sistemi hakkında detaylı bilgilere ulaşılabilmektedir. Bunda özellikle Uzun Hasan kanunlarının ve bu kanunların devletin ardılları olan Safeviler ve Osmanlılar tarafından da belli bir süre idame edilmesi etkindir (Minorsky, 1999: 864). Akkoyunlular tarafından yürürlüğe konulan vergiler; haraç, tamga, bac, kopçur, mevaşi, arefe ve ulefe, ihracat, resm-i yaylak, resm-i kışlak, bevvabi olarak kaynaklara yansımaktadır. Özellikle devletin mali yapısını ve gelirlerinin büyük bölümünü oluşturan vergi kalemlerinin kısaca açıklanması ticaret ve ekonominin işleyişi hakkında yardımcı olacaktır. Haraç; fethedilen gayrimüslim topraklardan alınan vergi olmakla birlikte, toprağı işleyenin Müslüman olması da bu verginin tahsiline engel değildir (Lambton, 1953:19).

Tamga, ticaret ve üretilen ürünlerden nakdi olarak alınan vergidir (Tabâtabâî, 1933: 89). Tamga vergisi şehirlere mahsus olmakla birlikte kanunnamelerle her mal için ayrı ayrı belirlenmiştir. Bac, gümrük vergisi olarak adlandırılan vergi olup, şehirlere göre farklılık göstermektedir. Akkoyunlularda bâc, Hıristiyanlar için %10, Müslümanlar için ise %5 idi. Malın başka yere götürülmesi halinde transit vergisi az hesaplanırdı (Hinz, 1992: 90). “Kopçur, senede iki defa köylü ahalisinden alınan vergiye denilmektedir.” (Tabâtabâî, 1933: 66). “Mevaşi, hayvan sahiplerinden ve genellikle göçebelere alınan vergidir.” (Tabâtabâî, 1933: 86).

İhracat, eyâletlerde bulunan askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak için toplanan vergidir (Ferzeliyev, 1983: 85). Resm-i yaylak ve resm-i kışlak; Akkoyunlular sahip oldukları sürülerden dolayı yazları yaylak, kışları ise kışlaklara göçerlerdi. İşte bu üretimden dolayı sürülerden söz konusu vergiler tahsil edilirdi (Akgündüz, 1991: 237, 240, 260, 300). “Bevvabi; şehrin kapı muhafızlarına ödenen vergiye verilen addır” (Akgündüz,1991:222). Şehir kapısından giren ve çıkan her türlü maldan alınmaktaydı (Akgündüz, 1991: 222).

Karakoyunlularla ilgili net bilgi olmasa da Akkoyunlularda ticaretin temelini oluşturan Ahilik teşkilatının XV. yüzyılın başlarında, ülkenin siyasi hayatında belirli bir ölçüde rol

oynadığı belgelere yansımakla birlikte, bir süre sonra bu teşkilatın etkinliğini kaybettiği görülmektedir (Onullahi, 1982: 100).

Bütün bu yapılanmalar neticesinde Akkoyunlu devleti merkezi bir otorite tesis ederek, sınırları içerisindeki ekonomik hayatın devamlılığını sağlamıştır. Elbette Uzun Hasan'ın bu istikrar ortamında etkisi büyük olmakla birlikte ondan sonraki sultanlardan Yakub, Göde Ahmed ve Elvend'in de ticaretle ilgili yenilikler getirme gayreti içerisinde oldukları görülmektedir (Minorsky, 1999: 75).

2.2. Paranın Ekonomideki Yeri ve Değeri

Paranın ekonomi içerisindeki yerini belirleyen bir diğer faktör onun değeridir. Değer, paranın üretildiği maden tipi ve ağırlığına göre belirlenmektedir. Karakoyunlu ve Akkoyunlu sikkelerinde genelde gümüş madenin kullanıldığı görülmekle birlikte, altın ve bakır madenlerinden üretilen sikkelerde mevcuttur (Bekadze, 2017: 280-302). Her bir sikke bir nominal değere sahip olmakla birlikte esas belirleyici unsur ağırlık ve maden tipidir. Orta çağ coğrafyasında paranın tüm ülkeler üzerinde dolaşımında olduğu görülmektedir. Değeri maden tipi ve ağırlık ölçütüne göre değerlendirildiğinden hangi devlete ait olduğundan ziyade bu unsurlar göz önünde bulundurulmaktadır. Bu kıstaslar doğrultusunda her iki devletin de countermark kullanarak ardılı veya çağdaşı oldukları devletlerin paralarını ekonomik hayatta dolaşıma sürdükleri görülmektedir (Bekadze, 2017:280-302).

İslâm coğrafyasında gümüşten kesilen sikkeler için değer ölçütü 100 dirhem gümüşten üretilen sikke miktarı ile ölçülmekte ve devletin ekonomik ve mali durumu bu şekilde ortaya çıkmaktaydı. Merkezi sistemini ve otoriteyi temin etmiş devletlerde paralar tartılmaktan ziyade sayılmak suretiyle ekonomiye katılmaktadırlar. Dolayısıyla 100 dirhem gümüşten kesilen sikke miktarı arttıkça devletin mali yapısının zayıflamaya başladığı görülmektedir. Artan sikke miktarına paralel olarak azalan ağırlık alım gücünün düşmesine ve özellikle ihracat ve ithalatta zorluklara neden olmaktadır. Türk devletlerinde dikkate değer bir diğer husus ise hanedan mensuplarının hâkimiyet bölgelerinde adlarına para bastırarak bunları kullanıma sürmeleridir. Bu hususun merkezî yönetim tarafından kayıt altına alınıp alınmadığı ve tedavülde bulunan

sikke miktarının bilinip bilinmediğine dair kayıtlara ulaşılamamaktadır (Akagündüz,1991:225-227).

Karakoyunlular, ağırlıkları 1.3 g.-5.4 g. arasında değişen ve gümüş madeninden üretilen sikkeleri piyasaya sürmüşlerdir. Devletin son sultanı Cihanşah dönemine kadar paranın tartılarak tedavülde kaldığı görülmekle birlikte; Cihanşah döneminde sikkelerin 5.15-5.20 g. aralığında sabit ağırlıkta darp edilerek ekonomide tartmak yerine sayılarak işlem gördüğü tespit edilmiştir (Robino, 1938: 98-135).

Akkoyunlu ekonomisi ise Karakoyunlulara göre biraz daha büyük ölçekli bir profile sahiptir. Elbette bunda devletin daha uzun ömürlü olması ve çevresel tehdit unsurlarının azalmış olması etkili olmuştur. Akkoyunlularda anapara birimi olarak 4.8-5.5 g. ağırlığında olan tenge görülmekle birlikte, ağırlığın belli oranlarda azaltılması ile hasanbeği, karaca akçe, Şahruhi gibi diğer para birimleri üretilmiştir. Bu şekilde bir uygulama devletin mali ve ekonomik yapısının daha sıkı kontrol altında bulundurulduğuna ve paranın tartılmak yerine sayılarak ekonomik ortamda değerlendirildiğine işaret etmektedir (Akagündüz, 1991: 227).

Paranın ekonomik ortamda değeri diğer ülke para birimleri ile olan ilişkisi ile değerlendirilebilir. Özellikle Akkoyunlu dönemine ait verilere daha kolay rastlandığında; bu devletin komşusu durumundaki Osmanlı Devleti ile olan ticari ilişkilerinde ortaya çıkan değer mukayesesine kaynaklarda rastlanmaktadır. Yukarıda bahsedilen anapara birimi ve onun ölçeklendirilmesi ile yapılan alt para birimlerinin Osmanlı akçesi ile mukayesesi sonucunda tengenin 6 Osmanlı akçesine eşit olduğu görülmektedir ki bu da devletin ekonomik olarak daha fazla metaya sahip olması anlamına gelmektedir (Özcan, 2011: 183).

1 Akkoyunlu tengesinin 6 Osmanlı akçesine tekabül etmesi ticari faaliyetler alanında tenge para biriminin akçeden daha üstün ve değerli olduğunu da göstermektedir. Akkoyunlular da basılan tengeler genellikle gümüş madeni kullanılarak darp edilmektedir. Aynı zamanda Osmanlı Devletin’de basılan akçenin de gümüş madeni kullanılarak darp edildiği bilinmektedir. Bu durum Akkoyunlulara ait gümüş madeninin Osmanlı karşısında daha değerli olduğunu göstermektedir. Fakat o dönemde halkın alım gücü 1 tenge ile Akkoyunlu vatandaşlarının kaç ekmek aldığı ve 1 akçe ile Osmanlı vatandaşlarının kaç ekmek aldığı uygulanan narh politikası bu değerlendirmeleri yaparken dikkate almamız gereken unsurlardandır (Özcan, 2011: 183-

185). Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmed döneminde 60 dirhem ekmeğin 1 akçeye tekabül ettiği bilinmekle beraber, aynı dönemde tarih sahnesinde yer alan Uzun Hasan dönemi narh uygulamalarına ait kaynaklara ulaşılamamıştır. Bu durum değer ve ağırlık bakımından ticarete kullanılan gümüş paraların karşılaştırılmasını zorlaştırmaktadır. Aynı zamanda iki devlet arasında kesin ve net bir kıyaslama yapılamamasına da sebep olmaktadır (Köktaş, 2016:235).

2.3. Ticari Faaliyetler ve Para

XIV. ve XV. Yüzyıllar ise ticaretin gelişimi açısından nirengi noktası olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte Avrasya bölgesinde ortaya çıkan merkezi otoriteye sahip devletlerin himayesinde doğu-batı yönünde ticaret akışı hızlanmıştır. Söz konusu dönem çalışmaya konu edilen Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin hüküm sürdükleri süreçtir. Özellikle Avrupa'daki kıt kaynaklar, bu kıtanın gelişen denizcilik faaliyetleri ve bu sayede zenginleşen şehirlerinde hammadde ihtiyacını doğurmuş, bu ihtiyaç ise zenginlikleri ve tarımsal faaliyetleri neticesinde daha rahat ürün ve metaya ulaşabilen doğudan temin edilme gayreti içerisinde girilmesine neden olmuştur. Ticaretin bir nevi mini globalleşme süreci, düğüm noktası konumundaki Anadolu'da hâkim olan devletlerin ticaret hacimlerinin artmasını da beraberinde getirmiştir (Contarini,1873: 127-130).

Elbette uluslararası ticaretin dezavantajlarından en büyüğü ağır vergi yüküdür. XV. yy. coğrafyası içerisinde elde edilmesi planlanan malın üretim yerinden alınması bile, bu ülkeye sınır olan diğer devletler hatta şehir devletlerinin sınırları içerisinde girilmesi durumunda yeni bir vergi ödenmesi anlamına gelmektedir. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan bu konunun önemini kavrayarak alınan ticaret vergisi olan tamgayı 20 dirhemden 1 dirheme düşürerek ülkesindeki ticareti hareketlendirme gayesi gütmüştür (al-Azzâvî, 1939: 240). Kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda özellikle Akkoyunlu ve ardılı Safevi devletinin hazinelerinin yakut, elmas ve zümrütle dolu olduğu ancak para konusunda sıkıntı çektikleri görülmektedir. Bu nedenledir ki toprakları üzerindeki ticari faaliyetleri destekleyip, tacirlerin ve kervanların güvenliğini sağlamaya çalışmaları bu kıtlığın ortadan kaldırılmasına yöneliktir (al-Azzâvî, 1939: 240-241).

Karakoyunluların ve Akkoyunluların hâkim oldukları belli başlı şehirler, öncesi itibariyle ticaret yolları üzerinde olduklarından bu şehirlerde ticari faaliyetler yoğun olarak görülmektedir. Tebriz, Diyarbakır, Erciş, Erzincan, Harput, Ergani, Mardin, Herat ve Yezd bu şehirlere örnek olarak verilebilir. Ticaret merkezi haline gelmiş şehirlerde paranın da yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Özellikle kanunnamelere bakıldığında şehirlerin zenginlikleri pazarlanan mallar ve bunlardan alınan vergilerden anlaşılmaktadır. Her ne kadar vergiler, hâkim devlet para birimi üzerinden belirtilmişse de daha öncede belirttiğimiz gibi tartılarak değer eşitlemesi yapılabilmektedir (Akagündüz,1991:240).

İpek ve kumaşın Akkoyunlu pazarlarında en önemli ticarî ürünleri oluşturdukları görülmektedir. XV. asırda ipek sanayisinin Avrupa’da gelişim göstermesi ipeğe olan ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. Bu durum da İran ipeğinin daha fazla rağbet görmesi anlamını taşımaktadır (İnalçık, 2016: 51). Ergani kanunnamesinden anlaşıldığına göre, şehirde ipek ticaretinin yapıldığı ve şehir üzerinden Anadolu, Halep, Şam ve Mısır kumaşının geçirildiği anlaşılmaktadır (Akagündüz, 1991: 240).

Malların şehre giriş çıkış ve ticaretinden, ülke topraklarından geçişlerinden alınan vergilerle hem devletin hazinesi dolmakta hem de ülkede ticaretin etkin bir şekilde yapılması sağlanmaktadır. Metalar üzerine konulan vergiler dolayısıyla devletlerin topraklarındaki ticari faaliyetlerden çıkarımlar yapmak mümkündür (Akagündüz, 1991: 240).

Akkoyunlu devletinde elçilik yapan Venediklilerin seyahatnamelerinde de ticari hayata dair bilgilere ulaşılmaktadır. Barbaro’nun verdiği bilgilere göre Uzun Hasan’ın ordusu ve halkını takip eden tüccar veya satıcı bir topluluk mevcuttu. Türkmenlerle beraberken ihtiyacı olan her türlü şeyi onlardan temin edebildiğini ve bunun “inanılması güç bir nizam” olduğunu söylemektedir. (Barbaro, 1873: 70). Ekmek, et ve şaraptan istediği kadar satın alabiliyordu. Tüccar kitle arasında nalcılar, keçeciler, deri işlemecileri, eyer ustaları vardı (Braudel, 2007: 31).

Venedik elçisi Contarini de pazar ya da çarşı hakkında, Türkmenlerin kamp kurdukları her mahalde her türden tahıl için pazarlar kurulduğunu ve insanların da rahatlıkla alışveriş yaptıklarını ifade etmektedir (Gündüz, 1998: 90). 1474 yılında Tebriz’de bulunan Contarini, Tebriz’de erzak mallarının çok olmasına rağmen pahalı olduğunu ve şehirde çok sayıda pazarın,

ticarî eşyanın hemen hemen her çeşidinin olduğunu ve ayrıca buranın Halep'e çok miktarda ipek ve her türlü ticarî mal götüren kervanların geçit yolu olduğunu belirtmektedir (Contarini, 1873: 127).

Barbaro ise, Ak-Koyunlu Devleti'nde ticaretin önemli bir oranda gelişmiş olduğunu belirtmekte, İsfahan'da tüccarların eşyalarını koymak için birçok odaya sahip olan mekânlara sahip olduğunu söylemektedir. Akkoyunluların diğer bir şehri olan Kaşan'da büyük miktarda ipek üretilmekteydi. Ayrıca Barbaro'nun seyahatnamesinde Yezd'de de ipek üretiminin bol miktarda yapıldığı, burada zanaatçıların çok olduğu bunların ipek ve diğer kumaşların üretimi ile uğraştıkları da kaydedilmiştir Estrabad'a giden ipeğin birçok farklı çeşidinin üretildiğini, Türkiye, Hindistan ve İran'ın ihtiyacı olan ipek ve işçilerinin Yezd'den sağlandığı belirtilmiştir. Onun anlatımına göre herhangi bir tacir, satılacak mallar için buraya geldiği zaman tanıdık kimsesi yoksa dükkânlarla çevrili olan bir meydana kalmaktaydı. Barbaro buradaki pazarda, satıcının kolları üzerine satılacak eşya ile ipeği koyarak konuşmadan dolaştığını, satılacak eşyanın üzerinde onun fiyatının bir kâğıt üzerine yazılarak belirtilmiş olduğunu bildirmektedir. Elçi, eğer tacir ondaki eşyayı beğenirse satıcıyı çağırıp, küçük bir dükkâna götürerek orada satın aldığını, pazarın öğlene kadar devam ettiğini, akşam yemeğinden sonra da satıcının gelip parasını aldığını söylemektedir. Yine Barbaro'nun anlatımına göre, Şiraz şehrinin içinin tacirlerle dolu olduğu ve bunların çoğunun Semerkant'tan geldikleri, bunların birçok mücevher ve ipek parçalar getirdikleri anlaşılmaktadır (Barbaro, 1873: 70-72).

2.4 Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinin Para Bastırdığı Bazı Darphaneler

Darphane, dârüddarp ve dârüssikke adlarıyla da anılır. Bu terkiplerde yer alan dâr, hâne (ev) kelimesinin Arapça karşılığı olup darb vurma yoluyla para basma işlemine denir; sikke de "basma kalıbı" anlamına gelmektedir (Sahillioğlu, 1993).

"İslâm dünyası genişledikçe fethedilen yerlerde yeni darphâneler kurulmuş. Savaşlardan elde edilen ganimetler, yabancı paralar, değerli madenlerden mâmul eşyalar darphânelerde para haline getirilerek tedavüle sürülmüştür. Aynı zamanda maden yatakları işletilerek cıva malgama yöntemiyle ocaklardan elde edilen madenler de ayrıştırılarak para haline getirilmiştir" (Sahillioğlu, 1993). Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri de birçok bölgede darphaneler kurmuş ya da kurulu darphanelerde sikkeler bastırmıştır. 65'ten fazla darphanede para

bastırdıkları bilinen Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin günümüze ulaşan sikkelerinin üzerinden elde edilen bilgilere göre bazı darphaneler aşağıda incelenmiştir.

2.4.1. Amid Darphanesi

Boş bir sikke pulunun iki kalıp arasına yerleştirilmesi ve vurulan her çekiç darbesiyle şekillerin sikke üzerine geçme işleminin yapıldığı yerlere darphane denmektedir. Sikkeler basıldıkları dönemde her zaman gücün ve hakimiyetin sembolü olmuştur. Sikkelerin basıldıkları darphaneler ve kullanılan madenlerde bu güç ve hakimiyetin en önemli unsurları arasında yer almaktadır. Meşruiyet araçlarından biri olan sikkeler, birçok devletin ticaret merkezi ve uğrak yeri olan önemli darphanelerde basılmıştır. Eski adı Amid şunda Diyarbakır olarak bildiğimiz bölge bir çok devletin sikke basım darphanesi olarak kullanılmıştır. Akkoyunluların Diyarbakır ve çevresini ele geçirmesi ile beraber Amid darphanesinde Akkoyunlu sikkeleri darp edilmeye başlanmıştır. Amid'te darp edilen ilk Akkoyunlu devleti sikkesi Hamza Bey zamanında bastırılmıştır. Hamza Bey'in ardından Amid'de sikke bastıran bir diğer sultanda Cihangir Mirza'dır. Uzun Hasan döneminde devletin merkezi Tebriz'e nakledilmiş olsa da Uzun Hasan kendi adına bastırdığı altın eşrefisini Amid darphanesinde bastırmıştır. Uzun Hasan'dan sonra Amid darphanesinde sikke darp ettiren Sultan Yakup vardır. Sultan Yakup'tan sonra Amid darphanesinde para bastıran sultan olmamıştır (Sikkelerin Anlattığı Diyarbakır, 2023).

2.4.2. Erzincan Darphanesi

Erzincan diğer devletler gibi Akkoyunlu devleti için önemli bir ticaret merkezi olmakla birlikte kültürel faaliyetlerin geliştiği ve aynı zamanda da bir savunma kalesi konumunda olmuştur. Bunun yanı sıra devletin yönetiminde yer alan sultanların adına Erzincan ve Kemah'ta devletin mali ve ekonomik yapılanmasına katkı sağlayacak olan darphaneler kurulmuştur. Erzincan ve Kemah Darphanesinde Karakoyunlu sultanları adına bastırılmış herhangi bir sikkeye rastlanmamakla birlikte Akkoyunlu dönemine ait olduğu tespit edilen anonim sikkeler, Kara Yülük Osman Bey'in, Mahmud Bey'in, Cihangir, Hasan ve Hüseyin Beylerin ve Göde Ahmed Bey'in Erzincan darphanesinde basılmış sikkeleri mevcuttur (Stephen Album Rare Coins, 2022).

2.4.3. Tebriz Darphanesi

Tebriz şehri kuzey-güney ve doğu-batı yönlerinde bulunan önemli ticaret yolları üzerindeki bir merkezdir. (Bakır ve Altungök, 2015: 68). Önemli ticaret yolları güzergahında bulunan Tebriz, Akkoyunlu devletininde ilgisini çeken ve ele geçirdikleri önemli bir nokta konumundadır. Tebriz iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel gelişmişliğinin yanı sıra ekonomik faaliyetlerin çokça yapıldığı bir merkezdir. Bu durum burada hüküm süren devletlerin hakimiyet sembolü olarak görülen sikke bastırma unsurunda ön plana çıkarmış olup, burada bir darphane kurulması gerekliliğininde ortaya çıkarmıştır. Hem Akkoyunlu hem de Karakoyunlu devletlerinin sultanları adına Tebriz’de sikkeler bastırılmıştır. Akkoyunlu Sultanlarından Uzun Hasan’ın hem eşrefi hem de gümüş tenge bastırdığı ve yine Rüstem Bey’in Tebriz darphanesinde bastırılmış sikkeleri mevcuttur. Karakoyunlu sultanlarından Hasan Ali Bey’in de Tebriz darphane sikkeleri bulunmaktadır. Yukarıda adı geçen sultanların sikkelerinin dışında Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinde herhangi bir sultana ait sikke darp ettirilmemiştir (Stephen Album Rare Coins, 2022).

2.4.4. Diğer Darphaneler

Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin para bastırdıkları diğer darphaneler ise; Kazvin, Bitlis, İsfahan, Şirvanşah, Bağdat, Bayburt darphaneleridir. Akkoyunlu sultanlarından Celaleddin Ali Bey’in adına bastırılan gümüş tengenin Bayburt darphanesinde bastırıldığı bilinmektedir. Yine Akkoyunlu sultanlarından Baysungur Bey’e ait tengenin Bitlis darphanesinde bastırıldığı bilinmektedir. Karakoyunlu Sultanı Kara Yusuf’un Kazvin, Bitlis ve İsfahan darphanelerinde bastırılmış tengeleri olduğu yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır. Karakoyunlu Sultanlarından İskender Mirza’nın Şirvanşah darphanesinde bastırılmış tengesi olduğu görülmektedir. Karakoyunlu sultanı İsfahan’a ait sikkelerin ise Bağdat darphanesi menşeli olduğu yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılmıştır (Stephen Album Rare Coins, 2022).

Darphanelerin çeşitliliği Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin hakimiyet alanlarının genişliğini göstermekle beraber o dönemde etkilenilen inanış ve sosyal hayatın unsurlarının çeşitliliğini görmemizi de sağlamaktadır. Aynı zamanda uygulanan ekonomik politikaların da bir göstergesi olan darphaneler ticaretin de odak noktası olmuştur.

SONUÇ

Ülkemizde çok fazla para kataloğunun olmaması ve mevcut bulunan kataloglara da ulaşımın zor ve mümkün olmaması yapılacak olan araştırmaları zorlaştırmaktadır. Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin para politikalarının irdelenmesi ve bu alandaki belirsizliklerin giderilmesi gerekliliği, çalışmanın araştırmaya değer olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmanın yapılması ile, Karakoyunlu ve Akkoyunlu para politikası ve ekonomisi incelenmiş ve bu alanda yapılacak olan çalışmaların önünün açılması sağlanmıştır. Akkoyunlularda ve Karakoyunlularda para imgesinin daha iyi anlaşılabilmesi için coğrafi etkiler, devletlerin siyasi tarihleri ve ekonomik faaliyetleri hakkında da detaylı bilgiler verilmiştir.

Gerekli araştırmalar yapıldıktan sonra bulunan sikkelerin görsellerinin incelemesi ve paralara ait olan bilgiler tez içerisinde birinci bölümde detaylı olarak açıklanmıştır. Paralar üzerinde yer alan figürler, motifler, geometrik şekiller ve süslemeler ayrı ayrı açıklanarak hangi sikkede hangi bilginin yazdığı ve hangi padişah zamanında darp ettirildiği bilgilerine yer verilmiştir. Sultanlara ait olan sikkelerin görselleri ile birlikte üzerinde yazan bilgiler tablolar ile aktarılmıştır.

Araştırmaya konu olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri'nin ilk dönemlerinde kendilerine ait darp ettirilmiş paraları bulunmama ile birlikte başka devletlere ait darp edilen sikkeleri countermark, yani damgalı madeni para olarak kullandıkları bilinmektedir. Damgalı madeni paraların çoğunda Timurlu Devleti'nin etkisi görülmektedir. Bu durum bölgenin kozmopolit yapısı ve hâkimiyet mücadelesinde, henüz merkezi bir otorite tesis edilememiş olmasının etkili olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Karakoyunlu Devletinde başa geçen sultanların çok fazla para bastırmadığı görülmekle birlikte, Karakoyunlu sultanı Cihanşah'ın diğer sultanlara nazaran daha fazla bastırılmış sikkeleri bulunmaktadır. Akkoyunlularda ise özellikle Uzun Hasan ile birlikte ve tam bağımsız merkezi otoritenin temini ile sikkelerin daha fazla basıldığı görülmektedir. Akkoyunluların 65 darphanede sikke bastıkları bilinmekle birlikte Mardin,

Amid, Hısn, Erzincan, Bağdat ve Tebriz en fazla sikke darp edilen yerler olmuştur. Çalışmamız da Amid, Tebriz, Erzincan ve diğer darphaneler detaylı bir şekilde incelenmiş olup bu darphanelerde sikke bastıran Akkoyunlu ve Karakoyunlu sultanlarına ait bilgilere yer verilmiştir.

Karakoyunlular sikke basımında genelde gümüş madenini kullanmışlardır. Bu madenin kullanımı vasıtasıyla oluşturulan paranın birimi ise “tenge” olarak isimlendirilmiştir. Karakoyunluların son hükümdarı Cihanşah ise “eşrefi” olarak adlandırılan altın madeninden sikke bastırmıştır. Karakoyunlu sikkeleri, üzerlerinde bastıran/bastırılan hükümdarın ismini, unvanını, dini metin, darp tarihi, damga, bordür ve süsleme unsurlarını barındırmaktadır. Sikkeler üzerinde yazı tipi olarak çoğunlukla kûfi yazısı kullanılmıştır. Akkoyunlular da çoğunlukla gümüş sikke bastırmışlardır ki bunun en büyük nedeni sınırları içerisinde bulunan Gümüşhane'nin zengin gümüş kaynakları barındırmasındandır. Ancak özellikle Uzun Hasan ve sonrası hükümdarların dinar ya da başka bir deyişle altın sikke bastırdıkları görülmektedir. Akkoyunlu sikkelerinde tıpkı Karakoyunlu sikkeleri gibi bastıran/bastırılan hükümdarın ismi, unvanı, dini metin, darp tarihi, damga, bordür ve süsleme unsurlarına rastlanmaktadır. Akkoyunlu sikkelerinin en büyük ayırt edici özellikleri ise Yunan stilini yansıtan unsurları paraların üzerinde bulundurmasıdır.

Akkoyunlu Devleti'nin anapara birimi de Karakoyunlularda olduğu gibi “tenge” dir. Fakat Akkoyunlular Karakoyunlulardan farklı olarak “hasanbeği”, “karaca akçe”, “eşrefi”, “şam-ı eşrefi”, “Şahruhi” para birimlerini de kullanmışlardır. Akkoyunluların kullandıkları bu para birimlerinin dönemin diğer devletlerinden olan Osmanlı Devleti'ndeki para birimleri ile karşılaştırılmasına da tablolar oluşturularak yer verilmiştir.

Hem Karakoyunlular hem de Akkoyunlularda ticaret hayatı ipek yolu üzerinde bulunan topraklarından dolayı faal olmuştur. Avrupa'nın zenginleşen şehir devletlerinden gelen tacirler hammadde ihtiyaçlarını karşılamak için Akkoyunlu ve Karakoyunlu coğrafyasını etkin olarak kullanmışlardır. Her iki devlette de mali bir teşkilat tesis edilmeye çalışılmış, bu görevleri yerine getirecek makamlar oluşturulmuştur. Özellikle Uzun Hasan döneminde çıkarılan kanunnameler ile ticari faaliyetler teşvik edilmiştir. Yoğun ticari faaliyetler içerisinde para önemli bir unsur olarak kullanılmışsa da genişleyen ülke topraklarının idaresi için daha fazla paraya ihtiyaç olduğu görülmektedir. Ticaretin temel unsuru olarak görülen para bazı zamanlarda yerini barter

yani takas dediğimiz yöntem bırakmıştır. Seyyahların seyahatnamelerinden edindiğimiz bilgilere göre tüccarlar ile yapılan alışveriş esnasında karşılıklı ürün değişimi yapıldığı bilinmektedir.

Bahse konu olan her iki devletin para olarak gümüş ve altın madenlerini kullanması zamanla gelişen bir alt yapının yani maden işlemeciliği ve çıkarımında üst bir seviyeye gelindiğinin bir göstergesidir. Coğrafyanın etkisi ile çıkartılan yer altı zenginliklerinin para basımında kullanılıyor olması paranın değerinin de artmasına ve karşılığında alınabilecek ürünlerin çeşitliliğinin artmasına da sebep olmuştur. Zamanla gümüş madeninin yerini alan altın paralar hem sultanlar için bir üstünlük göstergesi hem de devletlerin zenginlik sembolü olmuşlardır. Basılan altın paraların gümüş paralara oranla daha az olması bu tezi güçlendirmektedir. Coğrafya ve yer altı kaynakları ile bastırılan sikkelerin doğrudan bir ilişkisinin olduğu da görülmektedir. Altın madeninin gümüş madenine nazaran daha az olması ve buna rağmen altın paralarında bastırılması bir güç gösterisi olabileceği kanısını da güçlendirmektedir.

Bu çalışmanın literatür için önemi ise;

Sultanlar adına basılan paraların nitelik ve niceliklerinin ortaya konularak, bunların ticaret hayatındaki yerinin belirlenmesi sağlanmıştır.

Devletlerin mali yapılanması ve bu yapılanmanın merkezi teşkilatta ekonomik faaliyetler olarak neler yaptıkları ortaya konmuştur.

Ticaret hayatının düzenlenmesi, ikamesi ve teşviki için merkezi otoritenin aldığı tedbirler irdelenmiştir.

Paranın bir unsur olarak ticaret ve ekonomik açıdan önemi vurgulanmıştır.

Yukarıda belirtilen hususlar doğrultusunda bu çalışma, Orta çağ tarihinin iki önemli Türk devletinin ekonomik ve ticari hayatlarının ortaya konulması açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Al-Azzâvî, A. (1939). *Tarih el-Irak Beyne ihtilâleyn el-Hükûmt el-Türkmaniyye* c. III. Bağdat.
- Aka, İ. (1991). *Timur ve Devleti*. Ankara: TTK Yayınları
- Aka, İ. (2001). *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*. Ankara: TTK Yayınları
- Akgündüz, A. (1991). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri III: Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*. İstanbul: Fey Vakfı
- Akkaya, N. (2001). *Mardin Müzesindeki İslami Dönem Sikkelerinden Örnekler*. (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Konya.
- Aksu, H. (2002). *Rumi Motifinin İlk Öncüleri*. Türkler Ansiklopedisi. (Cilt 4, ss. 182-192).
- Alakuş, K. (2020). Ekonomi, Temel Kavramlar. *OMÜ*, 11-18.
- Album,S. (2011). *Checklist of Islamic Coins*. Santa Rosa CA. Third Edition.
- Algan, N. (2008). *Anadolu Selçuklu Dönemi Mimarisi Taş Yüzey Süslemelerinin İncelenmesi ve Seramik Yorumları*. (Sanatta Yeterlilik Tezi). 9 Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir.
- Artuk, İ. ve C. (1974). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Artuk, İ. (1967). *Sikke*. TDV İslam Ansiklopedisi. (Cilt 37, ss.179-184). İstanbul.
- Asker, E. (2003). Oğuzlar ve Türkmanlar. *Azerbaycan Jurnalı*. s.287-296. Bakü
- Barbaro, G. (1873). *Travels of Josafa Barbaro*. (William Tho-mas, Trans.). London, *Travels İn Tana and Persia*
- Baş, G. (2006). *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*. (Dokora Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Bekadze, I. (2017). *Yavuz Sultan Selim Devri Erzincan Sancağı Kanunnâmesi'nin Değerlendirilmesi*. Karadeniz Dergisi, cilt 36, ss. 294.

Braudel, F. (2007). *Akdeniz*. (Necati Erkurt ve Aykut Derman çev.). İstanbul.

Burn, R. (1938). *Coins of jahân Shah Kara Koyunlu and Some Contemporary Rulers*. The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society. Fifth Series. Vol. 18.

Çay, A. (1983). *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Çaycı, A. (2017). *İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol*. Konya: Palet Yayınları.

Caterino, Z. (1873). *Travels in Persia*. (C. Grey, Trans.). London, A Narrative of Travels of Italian in Persia.

Contarini, A. (1873). *The Travels of the Magnificent M. Ambrosio Contarini*. London..

Çoruhlu, Y. (2006). *Türk Mitolojisinin Anahtarları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Çoruhlu, Y. (2017). *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Demirel, G. Z. (2009). *Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Demiriz, Y. (2018). *İslam Sanatında Geometrik Süsleme*. İstanbul: Hayalperest Yayınevi.

Devânî, C.M. *Arz-ı Sipah-ı Uzun Hasan*. Tahran: Kütüphâne-yi Meclis-i Şevrâ-yı Milli. El yazma Eserler No: (10724).

Doğan, B. (2017) Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinde Mimarî ve Sanat Üslûbu Üzerine Bir Değerlendirme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. Cilt: 6 (Sayı: 1), 652-682.

Erel, Ş. (1963). *Nadir Birkaç Sikke*. İstanbul: İstanbul Matbaası.

Esin, E. (1987). Tohâristan Yabguları, Türk-şahî'ler, Sûl' (Çöl) Türkleri Devletleri. *Tarihte Türk Devletleri I* (ss. 205-223). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Erdem, İ. (2005). Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları*, 24/37,58-77.

Ferzeliyev, Ş. (1983). *Azərbaycan XV-XVI. Eserlerde*. Bakü: Elm Neşriyatı

Fidan, M., Dilek, S. ve Esev, A. (2019). Düünden Bugüne Paranın Tarihi ve Türkiye’de Kâğıt Para Kullanımı. *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9. (sayı 18),141-162. <https://doi.org/10.31834/kilissbd.613107>

Günay, E. (2019). *Eyyubi Sikkeleri*. İstanbul: Hiper Yayın.

Gündüz, T. (1998). Osmanlı Tarih Yazıcılığında Türk ve Türkmen İmajı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, C.VII. (sayı 7), 85-92

Gregory, P., Stuart, R. (2004). *Comparing Economic Systems in the Twenty-First Century. (7th Edition)*

Göyünç, N. (1991). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. Ankara: TTK

Hasanzâde, İ. (2021). Hükümet-i Türkemanan-ı Karakoyunlu ve Akkoyunlu. *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, (sayı VII/2), 301-307. [https://doi.org/10.30517/cihannuma.\(1040457\)](https://doi.org/10.30517/cihannuma.(1040457))

Hinz, W. (1992). *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*. (Tevfik Bıyıklıoğlu çev.). Ankara: TTK.

Huncî İ. (2004). *Tarih-i ‘Âlem-ârâ-yı Eminî: Şerh-i Hükmrâni-yi Selatin-i Akkoyunlu ve Zuhur-i Safeviyân*. Tahran: Miras-ı Mektub.

Hülsmann, J. G. (2008). *The Ethics of Money Production*. Auburn/Alabama: Ludwig von Mises Institute.

İnalcık, H. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı (1300-1600)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kop, H. (2019). *Türk Süsleme Sanatı Tasarımlarında Yıldız Motifi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi: Konya.

Kırıkçı, E. (2004). *12. ve 13 Yüzyılların Anadolu Türk Süsleme Sanatında Güneş, Ay ve Yıldız Simgelerinin Değerlendirilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). tez.yok.gov.tr. (146614)

Kurbanov, G. (1990). *Porseyazınme Literaturnoe Nasledie Turkmen XIV-XV yy.*. Aşkabat.

Lambton, A. K. S. (1953). *Landlord and Peasant in Persia.*. Toronto.

“Lira.” (1997). Ankara: TCMB Yayınları.

Litvinsky, B. (1996). *The Hephthalite Empire. History of Civilizations of Central Asia*. Vol. 3. Paris: Unesco Publ.

Lowick, N. M. (1990). *Islamic Coins and Trade in the Medieval World*. London: Wariorum Collected Studies

Macit, M. (2000). Cihânşâh ve Türkçe Şiirleri. *Bilig*, Cilt 13. s.10-19

Mircaferî, H. (2015). *Tarih-i Tahavvülât-ı Siyasî, İçtima’i, İktisadî ve Ferhengi-yi İnan der Timuriyân ve Türkemânân*. Tahran: Semt

Minorsky, V. (2000). Uzun Hasan. *The Encyclopaedia of Islam*. Volume X. ss. 963-967

Minorsky, V. (1998). Akkoyunlular ve Toprak Reformları. (Kanat C. Çev.). *Belleten* Cilt 62, (sayı 235), 863-880.

Metsobets, T. (1987). “*The History of Tamerlane and His Successors*”. (R. Bedrosian, neşr.). New York.

Nathanoviç, A. (2006). Türkîş Sikkeleri. *Eski Türklerde Para*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Naskali, E., Özgüdenli, O. (2011). *Karakaoyunlu ve Akkoyunlu Sikkeleri. Anadolu’da Paranın Tarihi*. İstanbul: Merkez Bankası Yayınları

Onullahi, S.M. (1982). *XIII-XVII. Eserlerde Tebriz Şehrinin Tarihi*. Bakü.

Orkun, H. N. (1935). Eski Türklerde Para. *Türk Hukuku Tarihi Araştırmalar ve Düşünceler*. Ankara: Koyhocası Matbaası

Orkun, H. N. (1939). *Eski Türk Yazıtları (Cilt. 2)*. İstanbul: TDK

Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı*. Ankara: Ötüken Yayınları

Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi (Cilt 1)*. Ankara: TTK Yayınları

Özcan, A. (2011). Uzun Hasan Kanunları ve Osmanlı Dönemine Yansımalar. *OTAM*. (sayı 29),173-192. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000571

Özkurt, K. (2014). *Tebriz 'deki Mimari Eserler (1300-1925)'*. Yasin Yayınları

Paydaş, K. (2004). Akkoyunlular Döneminde Ticaret. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. Cilt.23 (Sayı 36), 213-223. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000164

Robino, H.L. (1938). Coins of the Jalair, Kara Koyunlu, Musha'sha' and Ak Koyunlu Dynastis. *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*. Fifth Series (Vol. 18)

Rumlu, H. (2006). *Ahsenü't- Tevârih*. (Abdülhüseyin Nevâî neşr.). İntişarat-ı Esatir.(1389/2010). (Mürsel Öztürk Terc.) Ankara: TTK Yayınları

Parlar, G. (2015). Orta Çağ Sikkelerinin Taşdığı Anlamalara Bir Bakış. *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*. (Sayı 13), 9-25.

Parlar, G. (2001). *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Öğeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Paşalıoğlu, B. (2004). *Karakoyunlu Dönemi İmar Faaliyetleri*. (Doktora Tezi), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Paydaş, K., Korkmaz A. Kara-Koyunlu Devleti'nde Silah Teknolojisi: Orduda Kullanılan Silah ve Teçhizat. *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*. Cilt 3. (sayı 2), 442-450. <https://doi.org/10.48120/oad.821723>

Sahillioğlu, H. (1993). Darphane. *TDV İslam Ansiklopedisi*. s.501-505

Sertkaya, O. F. (2006). *Hukuki Uygur Belgelerindeki Para Birimleri Üzerine*. *Eski Türklerde Para*. (Doktora Tezi). nek.istanbul.edu.tr. (1468921).

Sikkelerin Anlattığı Diyarbakir. (5 Temmuz 2023). Diyarbakır Hafızası Sergiler, <https://diyarbakirhafizasi.org/iletisim/> adresinden alındı.

Stephen Album Rare Coins. (23 Mart 2022). acsearch. info: <http://www.stevealbum.com> adresinden alındı.

Sümer, F. (1992). *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

Sümer, F. (2001). Karakoyunlular. *İslam Ansiklopedisi*. (Cilt. 24, ss.434-438). İstanbul. TDV: İslam Ansiklopedisi

Şahin, H. (2016). Paranın Doğası ve Türleri Üzerine Bir İnceleme. *Liberal Düşünce Dergisi*. Cilt 21. (sayı 84), 93-102.

Şirazi, A. *Tekmiletül Axbar*.

Şükrüllah. (1939). *Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı sultanları tarihi*. (Hüseyin Nihal Atsız hazr.) İstanbul: Aylı Kurt Neşriyatı

Tabâtabâî, H. (1933). *Farmân-hâ-yi Türkmân-i Karakoyunlu ve Akkoyunlu*. Tahran.

Tagrıberdi, İ. (2001). *En-Nücum 'z-Zahire (Parlayan Yıldızlar)*. (Ahsen Batur nşr.). İstanbul: Selenge Yayınları.

Tansel, S. (1999). Osmanlı Kaynaklarına Göre *Fâtiḥ Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tihrani, E. (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye*. (Mürsel Öztürk Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri.

Toksoy, A. (2008). Kitab-ı Diyarbekriyye'de Bayındırlılar (Kara Yülük Osman Bey'e Kadar). *Turkish Studies*. Volume 3. (Issue 4), 806-817. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.392>

Tuncer, A. (2012). *Anadolu Türk Dönemi Sanatında Aslan Figürü*. (Doktora Tezi). Tez.yok.gov.tr. (328566)

Türe, A. *Herakles Düğümü/Saadet Düğümü: Birliğin Yarattığı Güç, Arkeoloji, Antropoloji ve Folklor Açısından Takılar ve Süs Eşyalarında Sembollerin Dili*. 22 Eylül 2022 tarihinde www.gizlimabet.com adresinden erişildi.

Uzunçarşılı, İ. H. (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1970). *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yıldız, H. D. (1994). "The Akkoyunlu" A Short History of Turkish-Islamic States", (A. E. Uysal, Çev.). Ankara: Turkish Historical Society Printing.

Yılmaz, R. (2019). *Mardin Müzesi Karakoyunlu Sikkeleri Kataloğu*. (Yüksek Lisans Tezi). Avesis.marmara.edu.tr. (594474).

Yınanç, M. H. (1978). Akkoyunlular, *İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 1, ss.251-270). İstanbul.

Woods J. E. (1993). *Akkoyunlular*. İstanbul: Milliyet Yayınları

Stephen Album Coins, Zeno Ru Oriental Coins Database, Baldwin's Auctions, Solidus Numismatik (Sikke Görsellerinin Alındığı İnternet Erişim Adresleri)

<https://www.acsearch.info/media/images/archive/96/6398/3718704.jpg> Erişim Tarihi:
21.03.2022 (Sikke 1,17)

<https://www.acsearch.info/media/images/archive/96/6398/1590849.jpg> Erişim Tarihi:
21.03.2022 (Sikke 2)

<https://www.numisbids.com/sales/hosted/solidus/096/image01456.jpg> Erişim Tarihi:
21.03.2022(Sikke 3)

<https://www.acsearch.info/media/images/archive/96/6398/6605426.jpg> Erişim Tarihi:
21.03.2022 (Sikke 4, Sikke 54)

<https://www.acsearch.info/media/images/archive/96/6398/4679252.jpg> Erişim Tarihi:
21.03.2022 (Sikke 6)

<https://www.acsearch.info/media/images/archive/100/1610/1491152.m.jpg> Erişim Tarihi:
21.03.2022 (Sikke 30)

<https://www.acsearch.info/media/images/archive/184/7422/7646906.m.jpg> Erişim Tarihi:
21.03.2022 (Sikke 45)

<https://www.acsearch.info/media/images/archive/100/7539/7752164.m.jpg> Erişim Tarihi:
21.03.2022 (Sikke 9)

<https://www.acsearch.info/media/images/archive/126/7639/7852546.m.jpg> Erişim Tarihi:
21.03.2022 (Sikke 8)

<https://www.acsearch.info/media/images/archive/71/7946/8165958.m.jpg> Erişim Tarihi:
21.03.2022 (Sikke 10)

<https://www.acsearch.info/media/images/archive/71/7946/1352029.m.jpg> Erişim Tarihi:
21.03.2022 (Sikke 11)

<https://www.acsearch.info/media/images/archive/100/1690/1590841.m.jpg> Erişim Tarihi:
21.03.2022 (Sikke 5)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=2854839> Erişim Tarihi: 21.03.2022 (Sikke 12)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=6605426> Erişim Tarihi: 21.03.2022 (Sikke 7)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=2854846> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 13)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=2854840> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 14)

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=304959> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 15)

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=304964> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 16)

<https://www.acsearch.info/media/images/archive/71/7946/3612168.m.jpg> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 18)

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=304712> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 22)

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=304710> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 19)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=9769918> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 20)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=1590846> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 24)

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=304965> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 26)

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=228848> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 25,31)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=3612169> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 27)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=9769919> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 32)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=1590854> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 33)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=1590852> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 34)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=1456950> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 35)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=8723792> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 36)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=1677593> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 37)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=6605427> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 38)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=6605428> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 39)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=7928841> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 40)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=7928842> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 41)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=9769923> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 42)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=9769924> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 43)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=8116286> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 44)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=1278284> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 49)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=1590843> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 46)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=5276820> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 47)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=9882000> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 48)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=1491151> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 23)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=7752162> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 50)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=6142845> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 52)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=6689444> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 53)

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=275575> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 51)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=1590850> Erişim Tarihi: 22.03.2022 (Sikke 28)

<https://www.acsearch.info/search.html?id=9074340> Erişim Tarihi: 23.03.2022 (Sikke 21)